

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

ANADOLU ALEVİLİĞİ VE BEKTAŞİLİK İLİŞKİSİ

HAFİZE BÜYÜKÇELEBİ

YÜKSEK LİSANS

Danışman
Doç. Dr. Doğan KAPLAN

KONYA-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	HAFİZE BÜYÜKÇELEBİ
	Numarası	148106011124
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. DOĞAN KAPLAN
	Tezin Adı	ANADOLU ALEVİLİĞİ VE BEKTAŞILIK İLİŞKİSİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan ANADOLU ALEVİLİĞİ VE BEKTAŞILIK İLİŞKİSİ başlıklı bu çalışma 10/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Dr.	Doğan KAPLAN	
2	Doç. Dr.	Mithat ESER	
3	Dr. Öğrt. Üyesi	Aytekin ŞENZEYBEK	

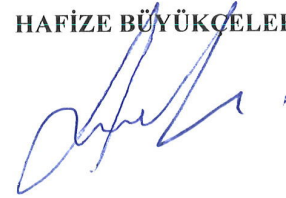
 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	HAFİZE BÜYÜKÇELEBİ		
	Numarası	148106011124		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	ANADOLU ALEVİLİĞİ VE BEKTAŞILIK İLİŞKİSİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

HAFİZE BÜYÜKÇELEBİ

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	HAFİZE BÜYÜKÇELEBİ		
	Numarası	148106011124		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. DOĞAN KAPLAN		
Tezin Adı	ANADOLU ALEVİLİĞİ VE BEKTAŞİLİK İLİŞKİSİ			

Anadolu Aleviliği ve Bektaşilik arasındaki yakın ilişki inkâr edilemez bir gerçektir. Bu yakın ilişkiden dolayı iki oluşumu birebir aynı kabul edenler dahi olmuştur. Bunun yanı sıra ortak yönleri ve ortak geçmişi itibariyle Anadolu Alevileri ile Bektaşiler arasındaki yakın ilişkiyi kabul etmekle beraber, farklı oluşumlar olarak değerlendiren araştırmacılar da mevcuttur. Anadolu Aleviliği ve Bektaşilik arasındaki ilişkiyi sağlıklı bilgiler ışığında anlamak ve değerlendirmek için başta birinci dereceden kaynaklar olmak üzere yurt dışında ve ülkemizde bu konu hakkında yazılmış kaynaklardan yararlanarak en doğru sonuca ulaşılmaya çalışıldı. Bu bilgiler ışığında öncelikle Alevilik ve Bektaşiliğin inanç ve kabullerinin oluşum zemini incelenmiştir. Daha sonra Alevilik ve Bektaşilik ayrı ayrı ele alınarak tarihi süreç içerisinde gelişim aşamaları ve bağlantıları incelenmiş, ortak yönleri ve farklılıkları itibariyle aralarındaki ilişki ortaya konulmuştur. İnanç, ibadet, erkan, gibi birçok konuda benzeşen bu iki oluşumun tarihi serüvenini incelediğimizde, Anadolu Aleviliği ve Bektaşiliğin aynı kültürün iki alt yapısı olduğu sonucuna vardık. Ancak aynı sosyal tabanın bir ürünü olmasına rağmen aralarındaki mevcut farklılıklar dolayısıyla Bektaşilik tarikat şeklinde yapılanmış bir oluşumu, Anadolu Aleviliği ise tasavvufi etkilerle İslam anlayışı oluşturan toplumsal yapılanmayı temsil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Aleviliği, Bektaşilik, Hacı Bektaş-ı Veli, Türkler, Kızılbaş

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	HAFİZE BÜYÜKÇELEBİ		
	Student Number	148106011124		
	Department	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. DOĞAN KAPLAN		
Title of the Thesis/Dissertation	RELATIONSHIP BETWEEN ANATOLIAN ALEVİSM AND BEKTASHİ ORDER			

Relationship between Anatolian Alevism and Bektashi order is an undeniable truth. Because of this close relation, there are people who accept these orders as identical. In addition, there are some researchers who accepts that these orders are different despite of this close relation. To criticize and figure out relationship between Anatolian Alevism and Bektashi order, benefit from written sources both national and international. In the light of this information, inspected origins of Alevi and Bektashi belief. After that Alevism and Bektashi order examined seperately and inspected their connections with stages of development historically. When we inspect these two orders that have commons in Belief, worship and method, decided that they have same cultural background. Despite of same cultural background because of their differences, Bektashi order represents a sect like formation, Anatolian Alevism represents a socail structure affected by mysticism.

Keywords: Anatolian Alevism, Bektashi order, Haji Bektash Veli, Turks, Qizilbash

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR	V
ÖNSÖZ	1
GİRİŞ	2
1.Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
2. Araştırmanın Konusu ve Yöntemi.....	2
3. Araştırmanın Kaynakları.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM	5
ALEVİLİK VE BEKTAŞİLİK OLUŞUMUNUN SOSYO-KÜLTÜREL ARKA PLANI ORTA ASYA'DA İSLAM ÖNCESİ TÜRKLER	5
1. Sosyo-Kültürel Yaşam	5
1.1. Şehir ve Göçebe Kültürü	6
1.2. Sosyal Yaşantıları	9
1.3. Dini İnanç Yapıları	12
1.3.1. Geleneksel Türk Dini ve Akideleri	12
1.3.2. Şamanizm.....	17
1.3.3. Karşılaştıkları Diğer Dinlerin Türkler Tarafından Kabulü	20
2. Türklerin İslam'ı Kabulleri ve Anadolu'ya Gelişleri	23
2.1. Türklerin İslamiyet'le Karşılaşması.....	23
2.2. Türklerin İslamlaşmasında Mezheplerin ve Dini Grupların Rolü.....	31
2.3. Müslüman Türklerin Anadolu'ya Göçü ve Anadolu'nun Genel Durumu	38
İKİNCİ BÖLÜM	43
ALEVİLİK VE BEKTAŞİLİK	43
1. Alevilik	43
1.1. Alevilik Nedir?	43
1.2. Anadolu Aleviliğinin Diğer Alevi İsimlendirilmelerden Farkı.....	46
1.3. Anadolu Aleviliğini Etkileyen Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Etkenler.....	51
1.4. Anadolu Aleviliğini Etkileyen Sufi Etkenler.....	53
2. Bektaşilik	58
2.1. Hacı Bektaş-ı Veli	58
2.1.1. Hayatı ve Anadolu'ya Gelişi.....	59
2.1.2. Ahi Teşkilatı ve Anadolu'da Genel Durum.....	63
2.2. Hacı Bektaş-ı Veli Sonrası Bektaşilik.....	69
2.2.1. Bektaşiliğin Kuruluşu	69
2.2.2. Balım Sultan Sonrası Bektaşilik.....	73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	79
ANADOLU ALEVİLİĞİ VE BEKTAŞİLİK İLİŞKİSİ	79
1. Alevilik ve Bektaşilik'te Ortak Noktalar	79
1.1. Alevilik ve Bektaşiliğin Ortak Kökeni	79
1.1.1. Babai Hareketi	80
1.1.2. Ahilik, Hurufilik ve Safevilik Etkisi	81
1.2. İnançta, Ahlakta ve Erkândaki Benzerlikler	83
1.2.1. Hak-Muhammed-Ali İnanıcı	84
1.2.2. Ehl-i Beyt	85
1.2.3. On İki imam	86
1.2.4. Tevella ve Teberra	87
1.2.5. Kerbelâ	88
1.2.6. Miraç Olayı ve Kırklar Meclisi	89
1.2.7. Cem Ayini	90
1.2.8. Dört Kapı, Kırk Makam	91
1.2.9. Pir (Dede ya da Baba)	92
1.2.10. Düşkünlük	94
2. Alevilik ve Bektaşilikte Farklı Noktalar	94
2.1. Kırsallık ve Kentlilik	95
2.2. Devlet Desteğine Sahip Olup Olmama	96
2.3. Balım Sultan'ın Ortaya Koyduğu Yenilikler	97
2.4. Musahiplik	100
SONUÇ	102
KAYNAKÇA	107

KISALTMALAR

a.s.:	Aleyhisselam
AÜ:	Ankara Üniversitesi
AÜİF:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AİBÜ:	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
b.:	bin
Bk. / bk.:	Bakınız
Ed. / ed.:	Editör
Çev.:	Çeviren
DİA:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.:	Hicri
Haz. / haz.:	Hazırlayan
Hz.:	Hazreti
Krş.:	Karşılaştırmamız
Neş.:	Neşreden
ö.:	Ölümü
s.a.v.:	Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV:	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk. / thk.:	Tahkik eden
Trc./ trc.:	Tercüme Eden
TTK:	Türk Tarih Kurumu
vd.:	ve devamı
v.dğr.:	ve diğerleri
vs.:	vesair

ÖNSÖZ

Alevilik ve Bektaşilik Türk toplumunun sosyo-kültürel, iktisadi, siyasi ve dini hayatında son derece önemli bir konuma sahiptir. Alevilik ve Bektaşiliğin kökleri Türklerin İslamiyet'i tanımaya başladığı ilk dönemlere kadar uzanmaktadır. İslamiyet'ten önce ve sonraki dönemlerde inanç ve kültür birikimiyle günümüze kadar biçimlenen Alevi ve Bektaşi çevreler zengin kültür mirasıyla karşımıza çıkmaktadır. Göçebe ve yarı göçebe Türklerin milli kültürü ile özdeşleştirdiği, bunun yanı sıra sufi etkilerle mistik algı üzerine kurulan İslam anlayışı Alevilik ve Bektaşilik zümrelerin oluşumuna zemin hazırlamıştır. İslami anlayışa Sünnilerden ve diğer İslam çevrelerinden daha farklı yorum getiren bu iki zümre hakkında tartışmalar günümüzde de devam etmektedir.

Önem arz ettiği konumu bakımından Alevilik ve Bektaşilik hakkında birçok araştırma yapılmış ve en doğru şekilde anlaşılması için çaba sarf edilmiştir. Son zamanlarda bu iki zümre hakkında yapılan araştırma sayısı artmış olsa da Alevi ve Bektaşi zümrelerinin tanımında bir kavram kargaşası yaşanmakta olduğunu görmekteyiz. Alevi ve Bektaşi adlandırması içine kimlerin dâhil olduğu, bu iki söylemin aynı kavramı mı yoksa yan yana kullanılan iki farklı kavramı mı ifade ettiği konusunda açıkça bir eser ortaya koyulmadığını görmekteyiz. Bu tez çalışmasında iki farklı isimlendirmeye sahip olan Alevi ve Bektaşiler hakkında yazılan pek çok eserden yola çıkarak, bu iki zümrenin ilişkisi incelemeye çalıştık. Ayrıca bu çalışma yapılırken konulara İslam Mezhepleri Tarihi çerçevesinden bakılarak, en doğru sonuçlara ulaşılmaya gayret edilmiştir.

Bu tezin hazırlanma sürecinde çalışmama öncülük eden, değerli fikirleri ve yardımlarıyla yol gösteren, her fırsatta zaman ayırıp konuşmalarıyla motive eden değerli danışman hocam Doç. Dr. Doğan KAPLAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Yine çalışmam boyunca maddi manevi desteklerini esirgemeyen, her daim yanımda olan eşime ve aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Gayret bizden, tevfiğ Allah'tandır.

Hafize Büyükçelebi

Konya-2019

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Türkiye'nin önemli gerçeklerinden biri olan Alevilik ve Bektaşilik ülkemizde üzerinde durulması gereken önemli konulardan biridir. Alevilik ve Bektaşilik hakkında pek çok araştırma yapılmasına rağmen bu araştırmaların yeterli düzeyde olmadığı, doğal olarak da tam anlamıyla sağlıklı bilgilere ulaşılmadığı düşünülmektedir. Ülkemizde Alevilik ve Bektaşilik hakkında yapılan araştırmalara baktığımızda iki zümrenin aralarındaki ortak noktaları ve ayırıcı özelliklerini belirleyerek ilişki düzeyini ortaya koyan müstakil bir eser yazılmamıştır. Elde ettiğimiz bilgiler “Alevi”, “Bektaşî” ya da “Alevi ve Bektaşî” başlıklarıyla yazılmış eserlerden alınmıştır. Bu eserlerde dikkat çekici hususlardan birisi başlığı sadece “Alevi” ya da “Bektaşî” adlandırması olması rağmen, iki zümrenin aynı kavrammış gibi kabul edilip, ayırıcı noktalara temas edilmemesidir. Ancak “Alevi” ve “Bektaşîleri” iki ayrı zümre olarak kabul eden bazı yazarlar çalışmalarında, aradaki ortak noktaları ve farkları baz alarak bu iki zümrenin ilişki düzeyine değinmiştir.

Aleviliği ve Bektaşiliği iyi anlamak için, bu iki zümrenin ayrıntıları ile kendi otantikliği içinde ele alınması gerekmektedir. Şu bir gerçektir ki bir olgunun tarihi arka planı ortaya konmadan günümüzdeki durumu doğru bir şekilde anlaşılması mümkün olmaz. Bu yüzden Alevilik ve Bektaşiliğin en doğru tespitini yapabilmek için tarihi süreçleri ile ele alınması gerekmektedir. Bu amacı yerine getirmek de Alevi ve Bektaşilik konusunu İslam Mezhepleri Tarihi bilimi altında ele alınması ile gerçekleşecektir. Biz bu amacı gerçekleştirmek için Alevilik ve Bektaşilik hakkında yazılmış eserlerden yola çıkarak tarihi süreçleri içerisinde kendilerini etkileyen olgu ve olayları, geçirdiği değişim süreçlerini inceleyerek iki zümrenin ilişkisi hakkında en doğru tespitini ortaya koymaya çalıştık

2. Araştırmanın Konusu ve Yöntemi

Araştırmamızın konusu Türk toplumunun sosyo-kültürel, siyasi ve dini hayatında son derece büyük öneme sahip olan Anadolu Aleviliği ve Bektaşilik arasındaki ilişki düzeyidir. Bu çalışmayı yaparken başta Aleviler ve Bektaşiler için

ana kaynak kabul edilen bazı eserlere başvurduk. Yine bu konu hakkında yurt içinde ve yurt dışında Aleviler ve Bektaşiler hakkında yapılmış olan akademik çalışmalardan, müstakil eserlerden ve makalelerden yararlandık.

“Anadolu Aleviliği ve Bektaşilik İlişkisi” konulu tez çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Anadolu Aleviliği ve Bektaşiliğin tarihi sürecini, oluşumuna etki eden sosyo-kültürel yapılarını, yaşam tarzlarını, inançlarını ve bu inançlara etki eden diğer unsurları işledik. Yeni kabul edilen bir din, eski inançlardan tamamen soyutlanarak bireylerin anlayışlarına ve yaşantılarına yerleşmez. Türkler de İslam’ı kabul edip Müslüman olsa da önceki inançlarından tamamen kopmamışlardır. Eski inanç ve geleneklerini İslami bir yapıya sokarak devam ettirmişlerdir. Gayri Sünni diyeceğimiz bu anlayışları, çok uç noktalarda yorumlayanlar olduğu gibi Sünni anlayışa yakın yorum getirenler de mevcuttur. Türklerin İslam ile karşılaşmaları ve onları İslam’ı kabul etmeye yöneltten nedenleri yine Müslüman olmalarında dini grupların etkilerini ele aldık. İslamı kabul eden Türkler Anadolu’ya göç ettikten sonra kendilerine özgü din anlayışlarını ve yaşam tarzlarını buraya da taşımışlardır.

İkinci bölümde konumuzun içeriğini oluşturan Anadolu Aleviliğini ve Bektaşiliği ayrıntılı olarak ele aldık. Aleviliğin İslam tarihinin daha ilk dönemlerinden itibaren birçok tanımlı yapılarak, bu kavram altında birçok değişik gruplaşma ve yapılaşma meydana gelmiştir. Biz bu gerçeği göz önünde bulundurarak çalışmamızın konusunu sadece Anadolu’ya has Alevi yapılanması olan “Anadolu Aleviliği” olarak ele aldık. Bu yüzden Aleviliğin tanımını yaparak Anadolu Aleviliği farkını ortaya koyduk. Yine aynı sosyal tabandan gelen ancak tarikat yapılanması şeklinde oluşan Bektaşiliği ayrıntılı olarak işledik.

Üçüncü bölümde ise konumuz açısından önemli olan ve konunun aslını oluşturan Anadolu Aleviliği ve Bektaşilik ilişkisini ele aldık. Bu iki zümrenin ilişki düzeyini ortaya koymak için iki zümrenin etkileşim noktalarını, ortak yönlerini ve kendilerine has özelliklerini ayrıntılı olarak ele aldık.

“Anadolu Aleviliği ve Bektaşilik İlişkisi” konulu tez çalışmamız öncelikle literatür taraması yöntemi ile hazırlanmış ve Sosyal Bilimler alanında kullanılan

metotlar göz önünde bulundurularak inceleme yapılmıştır. Dolayısıyla araştırmamız, fikir-hadise irtibatı, zaman- mekân bağlamı ve tarafsızlık ilkesi gibi bilimsel metot ve ilkelere uygun olarak hazırlanmıştır. Bunlara ek olarak çalışmamızda nitel araştırma tekniklerinden olan tarama, dokümantasyon ve içerik analiz metotları takip edilmiştir.

3. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmanın konusu olan Alevilik ve Bektaşiliğin ilişkisini ortaya koymak ve en doğru tespiti sağlamak için iki zümre için ana kaynak kabul edilen eserlerden faydalanmaya çalıştık. Ana kaynaklardan biri Aleviler ve Bektaşiler için büyük önem arz eden Hacı Bektaş-ı Veli'ye atfedilen Makalat adlı eserden faydalandık. Yine Hacı Bektaş-ı Veli'nin hayatını anlatan eski kaynaklardan biri olan Vilayet-Name adlı esere başvurduk. İlk dönem kaynaklardan kabul edilen Buyruklar hakkında incelemede bulunmuş Doğan Kaplan, Sönmez Kutlu gibi yazarların eserlerine başvurarak Alevilerin ve Bektaşilerin anlayışlarını tespit etmeye çalıştık. Alevilik ve Bektaşilik hakkında yurt dışında ve ülkemizde yapılmış eski dönem ve yakın zaman eserlerinden faydalanarak yapılmış araştırmalar ışığında edindiğimiz kanaatleri sunmaya çalıştık. Bunun yanı sıra Alevilerin ve Bektaşilerin kanaat önderi ve temsilcilerinden görülen Bedri Noyan ve Celalettin Ulusoy'un eserlerine başvurarak tarihlerini ve anlayışlarını kendi bakış açılarıyla da sunmaya gayret ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALEVİLİK VE BEKTAŞİLİK OLUŞUMUNUN SOSYO-KÜLTÜREL ARKA PLANI ORTA ASYA'DA İSLAM ÖNCESİ TÜRKLER

Toplumların din kabulünde içinden çıktıkları maddi-manevi ortam büyük önemi haizdir. Anadolu'ya damgasını vuran ve hala günümüzde etkisini sürdüren Alevilik ve Bektaşilik olgusunu, tarihi serüvenini, sosyo-kültürel arka planını analiz etmeden, Anadolu coğrafyasının dini-mezhebi-tasavvufi tarihi gereği gibi anlamayacağı gibi bu iki olgu hakkında objektif ve doğru çıkarımlar yapmamız da kolay olmayacaktır. Bu yüzden Anadolu'da oluşan Kızılbaşlık ve Bektaşilik olgularını incelerken onların tarih boyunca biriktirdiği ve beraberlerinde taşıdığı gelenek, kültür ve inançları ışığında, oluşum süreçlerinin arka planını inceleme gereği duyduk. Alevilik ve Bektaşilik Türk kültür çevresinin bir ürünü olduğu için bu bölümde Orta Asya bölgesinin İslam öncesi sosyo-kültürel yaşamı üzerinde durulacaktır.

1. Sosyo-Kültürel Yaşam

Toplumlar din değiştirirken eski inanç ve kültürlerinden birçok izi geleceğe taşırlar. Sosyal bilimler araştırmaları, çoğu toplumların yeni dini kabul ederken eski inanç ve kültürleri bir çırpıda silip atamadıklarını ortaya koymuştur. Toplumlar yüzyıllar boyunca süregelen alışkanlıkları, gelenek, kültür ve inancı kolaylıkla bırakamazlar.¹ Hatta bazı toplumlarda bu inanç değişimleri yüzeysellikten öteye geçememiştir. Bunun sebepleri arasında yeni dini kabul ederken kişinin hazırbulunuşluğu, yeni din hakkında edindiği bilgi oranı, kabul ettiği din hakkında eğitime tabi tutulma oranı, yeni inancını yaşamaya uygun maddi manevi yaşamsal ortamın bulunması ve daha birçok sebebi sıralayabiliriz. Türkler arasında İslam'ın nasıl bir zeminde karşılandığı, bu zeminin siyasi, sosyo-ekonomik, kültürel ve dini yapısını incelemekle İslam öncesi Türklerin bilinç ve düşüncelerini anlamamızı kolaylaştıracaktır. Bu bilgi ışığında Türklerin İslam sonrası aktarımlarını daha iyi çözümlene imkânımız olacaktır. Bunun içindir ki Alevilik ve Bektaşiliğin arka

¹ Bk. İsmail Tokalak, *Ahilik, Bektaşilik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*, 1.Baskı (İstanbul: Doğu Kitapevi, 2017), 31.

planını incelerken Türklerin sosyo-kültürel yapısını öncelikli olarak ele almayı gerekli bulduk.

Sosyal yaşantı anlamında insanlar, ikili terimlerle ifade edilen şehirli-köylü, yerleşik-göçebe (hazari-bedevi) olarak nitelendirilmiş yaşam şekillerine göre isimlendirilirler.² Sosyoloji ilminde bu ayrıma bağlı olarak oluşan gruplar ve gruba mensup bireyler, farklı anlayış, düşünce, gelenek ve yaşam tarzı geliştirirler. Oluşan bu farklılıklar bireylerin ve grupların inanç boyutuna da tesir eder. Türk toplumunda İslamlaşma göreceli olarak yoğun olandan, daha az yoğun olan inanç şeklinde derecelendirmeli bir karakter gösterir.³ Göçebe yaşayan Türkler bu hayatı yaşamının sonucu olarak sınırlı ve az bilgi içeren bir din yaşamayı tercih etmişlerdir. Özellikle konar-göçer yaşayan Türk kabileleri düzenli yapılması gereken ibadetler konusunda ihmalkâr kalmışlardır. Yaşam koşullarına bağlı olarak oluşturdukları dini anlayışı daha iyi anlamak için öncelikle şehir ve göçebe kültürünü, sonrasında ise Türklerin sosyal yapılarını inceleyeceğiz.

1.1. Şehir ve Göçebe Kültürü

“Çeşitli sosyal kurumları oluşmuş, bireyleri belli düzeyde eğitim alan, insanların birlikte yaşamalarını gerektirecek örfi ve hukuki düzenlemelerin yapıldığı şehir ve benzeri yerleşim birimlerinde, bireylerin dini kabulleri ve dini pratikleri benimseyip uygulamaları, daha düzenli ve kitabidir.”⁴ Göçebe hayatı benimseyen kültürde ise sosyal kurumlar tamamıyla oluşmamış, sosyal düzeni daha çok basit ve temel ihtiyaçları karşılamak üzere kurulmuştur. Göçebe yaşamayı benimseyen insanlar özgürlüklerine daha fazla düşkündür ve asabiyet anlayışı hâkimdir. Bu yaşamı benimseyen Türklerin ana vatanı Orta Asya olmuştur.⁵ Türkler hareketli, güçlü topluluklar olup Orta Asya’dan dünyanın birçok yerine dağılmışlardır. Türklerin yaşam için tercih ettiği bölgelerin iklimleri çeşitlidir. Yaşam için tercih ettiği bu yerlerin özellikleri, sosyo-ekonomik ve kültürel yaşantılarında önemli bir

² Bk. Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 8. Baskı (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 217.

³ Bk. İlyas Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*, 4. Baskı (İSAM Yayınları: İstanbul, 2008), 18-19.

⁴ Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 217.

⁵ Bk. Ünver Günay-Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, 1. Baskı (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018), 26.

etken olmuş; özellikle Türk tarihinin belirli dönemlerinde uzun yıllar Avrasya'nın bozkırlarında göçebe bir hayat sürdürmüşlerdir.⁶ Bozkır iklimine sahip olan bu coğrafya; Türklerin düşünce yapılarını, dünya görüşlerini, inanç yapılarını, geleneklerini, kültürlerini ve toplumsal yapılarını etkilemiştir. Yaşadıkları yerler bozkır olunca bu kültüre bozkır kültürü de denmiştir.⁷

Atlı göçebe kültürün hâkim olduğu Türkler, hareketli topluluklar olduğu için çeşitli kültürlerle temasa geçmiştir. Bu kültürel temasın etkileri tarihsel süreç içerisinde incelendiğinde Türklerin üzerindeki tesiri görülmüş olacaktır. Bozkır kültüründe atlı göçebe tarzını benimseyen Türkler içerisinde çok erken dönemde yerleşik hayata geçen topluluklar da olmuştur. Tarımla uğraşan Türkler genel olarak hayvancılıkla uğraşmışlardır. Hayvancılıkta da at yetiştirmek önemli bir yer arz etmiştir. Atın Orta Asya'da ehlileştirilmesi bilimsel olarak kanıtlanamamışsa da savaş vasıtası haline getirilmesi ilk kez Türkler tarafından olmuştur.⁸ Çünkü zamanın en süratli vasıtası olan at savaş meydanlarından başka büyük sürüleri idare etmede, hayvanların bir arada tutulmasında, otlakların önceden belirlenmesi gibi bozkır şartlarının gereklerini yerine getirmede çok önemli bir faktör olmuştur. Yaşantılarında önemli bir yere sahip olan atın yardımı ile diğer hayvanları yetiştiren Türkler avcılıkta da son derece gelişmişlerdir. Eski Türklerde at ve koyunun çokluğu zenginliğin göstergesi olmuştur.⁹ Atlı-göçebe hayatta atın ve küçükbaş hayvanın yanında demirin de önemli bir yeri vardı. Eski destanların da belirtildiği gibi, demircilik, Türklerin âdeta ata sanatı durumundaydı.¹⁰

Türkler tarihi serüvenleri içerisinde sadece avcılık, ziraat, hayvan yetiştiriciliği yapmamış, çok erken dönemlerden itibaren zanaat ve ticaretle de uğraşmışlardır.¹¹ Hatta kervan yollarının önemli bir bölümünün Türklerin yaşadıkları yerlerden geçmesi hasebiyle birçok ülkeyle ticari ilişkiler geliştirmişlerdir.¹²

⁶ Bk. Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, 27.

⁷ Bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 41. Baskı (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017), 214-215.

⁸ Bk. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, 27. Baskı (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018), 131.

⁹ Bk. Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, 3 (2002): 18.

¹⁰ Bk. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 307.

¹¹ Bk. Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, 27.

¹² Bk. Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, 26-27.

Eski Türk topluluklarının göçebe hayatı benimsemesinin altında yatan sebep, gezme ve yeni yerler keşfetme arzusundan değil, sürülerine taze ot ve su bulmak düşüncesiydi. Bundan dolayı, kışlak (kışın geçirildiği yer) ve yaylak (yazın geçirildiği yer) arasında düzenli gidip gelen bir hayatı benimsemişlerdir. Şunu belirtmek gerekir ki atlı-göçebe hayat tarzını benimseyen Türkler ile ilkel topluluklarda görülen göçebe hayat tarzı birbirinden farklıdır. Atlı-göçebe yaşayan Türklerde ekonomi hayvancılığa dayanırken, göçebe hayatı benimseyen ilkel toplulukların ekonomisi toplayıcılığa dayanmaktaydı.¹³ Göçebe yaşayan ilkel toplumlarda millet ve devlet şuuru gelişmemişken, Eski Türklerde bu fikir çok erken dönemlerde gelişmiştir. Göçebelerin kışlak ve yaylak olarak yurtları olur ve çadırlarda yaşarlardı. Bu toplulukların başlarında beyleri olur ve önemli kararları kabile adına beyler alırdı. Büyük ve zorunlu göçler dışında bu kabileler, atalarından kalma yazlık ve kışlık yurtlarına bağlı kalıp, milli ve dini değerleri buralarda yaşatıyorlardı.¹⁴

Türklerin hepsi göçebe hayatı benimsemiştir şeklinde bir bilgi doğru bilgi olmaz elbette. Bu şekilde algılanmasının sebebi Gök-Türk, Osmanlı gibi çoğu Türk devletlerin göçebeler tarafından kurulmuş olmasıdır.¹⁵ Hâlbuki erken dönemlerde yerleşik hayata geçen, tarım, sanayi, ticaretle uğraşan Türk kabileleri her daim mevcut olmuştur. Orta Asya'nın iklim şartlarının tarıma elverişli olmamasından dolayı, tarım yapmaya elverişli yerler buldukça Türkler tarım yapmaktan geri durmamışlardır.¹⁶ Hatta bu yerleşik kabilelerin bazıları göçebe Türklerin kontrolü altında olmuştur. Osman Turan bu konu hakkında "Medeni inkişafıya rağmen Türk tarihinde yine de büyük devletlerin kuruluşu, büyük istila ve fetihler bu yerleşik halkların değil teşkilatçı ve savaşçı göçebelerin eseridir"¹⁷ yorumunda bulunmuştur.

Hiç şüphesiz kültürün oluşumunda coğrafyanın etkisi olduğu kadar insan faktörünün de etkisi vardır. Türkler geniş coğrafya üzerinde hareketli bir hayat anlayışını benimsemeleri ve başka ülkelerle girişilen ticari ilişkiler sonucu farklı dinlere, farklı kültürlere, farklı düşünce yapılarına sahip insan ve topluluklarla

¹³ Bk. Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", 15

¹⁴ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 141.

¹⁵ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 47.

¹⁶ Bk. Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", 26.

¹⁷ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 135.

karşılaşma imkânı elde etmişlerdir. Ülkeler ile geliştirilen ticari ilişkiler, milletler arası kültürel ve dinsel etkileşimi de hızlandırmış, karşılaşılan bu farklılıklar doğal olarak Türklerin hayat anlayışlarını ve kültürlerini de etkilemiştir.

1.2. Sosyal Yaşantıları

Toplumların inançları onların binlerce yıllık geçmişlerinden izler taşır. Alevi ve Bektaşî yoluna mensup kişilerin çoğunluğu Türk olduğu için, içinde gayri Türk unsurları barındırmakla birlikte Türk kültürünün hâkim olduğu dinsel ve kültürel toplumsal yapı olarak görülür.¹⁸

Orta Asya topraklarında güçlü ve sürekli hareketli yapısıyla göçebe-yarı göçebe yaşayan Türkler, daha binlerce yıl öncesinden bu göçebe yaşantılarına rağmen devletler kurmuşlardır. Onlar bu hareketli yapısıyla, yaşadıkları coğrafyanın önemi ve zengin kültürü ile tarih sahnesinde önemli bir yere sahip olmuşlardır. Türklerin tarih sahnesinde hareketli hayat yaşaması kültürel etkileşimi hızlandırmıştır. Türkler başka kültürleri etkilemekle beraber onların başka kültürlerin etkisi altında kaldığı zamanlar da olmuştur. Kültürel etkileşim siyasi, sosyal alanın yanı sıra dini inanca yansımaları da beraberinde getirmiştir. Türklerin kadim inanç ve gelenekleri yanında etkilendiği kültürleri kendi birikimleriyle harmanlayıp yine kendi kültürlerine uygun hale getirdiği unsurları daha iyi anlamak için öncelikli olarak sosyal hayatlarını ele alıp incelemek gerekmektedir.

Eski Türk topluluklarında insanlar arasındaki ilişkiyi düzenleyen “töre” mevcut olup, Türk toplumunun varlığını sürdürmesinde ve devletler kurmasında etkili bir unsur olmuştur.¹⁹ Türk toplulukları nazarında “töre” sosyal hayatı düzenleyen mecburi olarak uyulması gereken kaidelerdir. Bu töre hükümleri değişmez kanunlar olmayıp, yaşanan çevre ve imkânlara göre ayarlanabilir, değişebilirdi.²⁰ Bunlar, temeli Türk kültür ve geleneğine dayanan yazılı olmayan kanun niteliğinde kurallardır.

¹⁸ Bk. Mustafa Cemil Kılıç, *Yükselen Alevilik*, 5. Baskı (İstanbul: Kemer Yayınları, 2016), 167.

¹⁹ Bk. Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, 8.

²⁰ Bk. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 238.

Eski Türk toplumunu idare edenler ve idare edilenler olarak iki tabakaya ayırabiliriz. Makam ve mevki toplumsal ayrışmaya neden olan unsur değil, topluma hizmet için vardı.

Eski Türk toplumu aile, boy (kabile)²¹ ve bodun (boylar birliği, halk, kavim, millet)²² gibi çeşitli birimlerden oluşuyordu.²³ Toplumun en küçük yapı birimi ailedir. Türkler, güçlü aile bağları sebebiyle, varlıklarını korumuşlar ve dünyanın dört bir yanına dağılmışlardır. Aile yapılanması ve aileye verilen önem Türklerin siyasi, sosyal ve hatta dini hayatlarına dahi yansımıştır. Geniş coğrafyalara dağılmalarına rağmen bu bağ varlıklarını korumalarında önemli bir etken olmuştur. Onların sosyal yaşantıları aile ve akrabalık bağları üzerine kuruludur. Aile kurumunun başında baba bulunur ve baba ailenin reisi kabul edilir. Türk ailesinde babanın yanı sıra annenin de söz hakkı vardı ve kadın önemli bir yere sahipti. Babadan sonra aileyi anne devam ettirirdi ve dini inanışları gereği kâinat bir bütün kabul edildiği için kadın-erkek ayrımı olmamıştır.²⁴ Türkler kadının kıymetini biliyor ve takdir ediyorlardı. Kadın Tanrı'nın bahsettiği aile ocağının sürekliliğini sağlama görevini almış, saygıya haiz varlıklar olarak görülüyordu.²⁵ Kadınların isimleri buyruklarda hakanla beraber yazılır ve hükümdar eşlerinin yanına otururdu.²⁶ Yabancı seyyahların eserlerine konu olan Türk kadınlarının namus ve iffetine düşkünlüğü itinayla vurgulanmıştır.²⁷ Bazı Türk kavimlerinde kadının içtimai mevki aşağı seviyede görülmekte ve mülke sahip olmamakta ise de, kaynaklar diğer yerleşik komşu kavimlere ve Araplara nazaran daha iyi ve saygın durumda olduğunu göstermektedir. Kadın özgür ve toplumda saygındı. Erkeklerle beraber ailenin bütün faaliyetlerine katılırdı. Hatta kadınlar zorunlu durumlarda erkeklerle beraber savaşa katılıp kendi kabilesine destek olurlardı. Eski Türk topluluklarında tek eşlilik

²¹ Aile (oğuş) ve soy (urug)ların bir araya gelmesiyle oluşan yapıya boy denir. Boy'un başında bir bey bulunur ve boyu yönetirdi.

²² Boylar birliğini ifade eden kavrama Bodun denir.

²³ Bk. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 220-221.

²⁴ Bk. Mehmet Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, 2. Baskı (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011), 47.

²⁵ Bk. Cemal Bardakçı, *Alevilik, Ahilik, Bektaşilik*, 5. Baskı (İstanbul: Postiga Yayınları, 2012), 46.

²⁶ Bk. Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu'nun Dini Sosyal Tarihi*. Haz. Ahmet Taşğın, 1. Baskı (Ankara: Kalan Yayınları, 2003), 64.

²⁷ Bk. Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", 9.

(monogamie) hâkimdi. Türklerde “patriarkal aile”²⁸ tipi hâkim olup, ev ve ocak aileye verilen önemin bir göstergesi olmuştur.²⁹ Bu sebeptendir ki, Türklerde ev ve ocak kutsallık kazanmıştır.

Eski Türk geleneğinde çocuk sahibi olmak önemsenmiştir. Eski Türklerde çocuk sahibi olmak isteyenler kutsal mekanları, mezarları, ağaçları ziyaret etmek şeklinde uygulamalar geliştirmişlerdir. Doğum Türklerde sevinç sebebi sayılarak şenliklere vesile olmuş ve bu arada kurban uygulamalarına sıklıkla başvurulmuştur.³⁰ Ölüm olayında ise yas tutulur ve ağıtlar yakılırdı. Defin için merasimler düzenlenir ve yas alameti olarak saç kesilirdi.³¹

Baharın (Nevruz) gelişi neşeyle karşılanır, festivallerle kutlanır, eğlenceler düzenlenirdi. Bu festivallerde şarkı söylenir, at yarışları düzenlenir, kadın erkek bir arada yemek yenilirdi. Göçebe Türkler kımız ve bal şurubundan yapılmış şarapları bayram ve düğünlerde sıkça tüketir ve bu kutlamalar esnasında kadın-erkek bir arada yemek yer, dans ederler vs. eğlenceler yaparlardı.³²

Türkler beylerine, kağanlarına ya da hükümdarlarına gönülden bağlı idiler. Semavi menşeye atfettikleri yöneticilerine bir bakıma kendilerinin efendisi veya babası hatta dünyanın efendisi sıfatlarını yüküyorlardı.³³ Babalık sıfatını yüklemelerinin sebepleri arasında hükümdarlarının adalet ve şefkat göstermeleri ve himaye etmelerini gösterebiliriz. Boy beyleri cesaretli, mali gücü yerinde olanlar ve dürüstlüğü ile tanınmış kişiler arasından seçim yoluyla belirlenirdi.³⁴ Kafesoğlu’na göre, Bozkır Türkleri dini bir karakterden çok siyasi bir karaktere sahip olmuş, bunun kanıtı olarak da eski Türk vesikalarında din adamlarından hemen hemen hiç bahsedilmemesini örnek göstermiştir.³⁵ Türkler devlet kurarken kimse onlara bu devlet kurma işini zorla yaptırmamıştır. Bu halk kütlelerinin devlet kurmak için gösterdikleri çaba idarecilerle iş birliği içinde gerçekleşmiştir. En önemlisi de bu

²⁸ **Patriarkal:** Babanın; tanrıların, totemlerin, ata ruhların, aile içindeki temsilcisi olduğu ve bu temsil görevinin en büyük erkek çocuğa geçtiği düzeni ifade eden sözcüktür.

²⁹ Bk. Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, 93.

³⁰ Bk. Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, 92.

³¹ Bk. Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, 97.

³² Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 142.

³³ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 122.

³⁴ Bk. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 222.

³⁵ Bk. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 232.

kitleleri devlet kurma amacıyla bir araya gelmesini sağlayan unsur kültür birliği olmuştur.

1.3. Dini İnanç Yapıları

Geleneksel Türk dini dediğimizde aklımıza Gök-Tanrı inancı gelir. Geleneksel Türk dini tarihinin dönemlerine baktığımızda, Tanrı inancının sürekli var olduğunu ve kutsiyet atfedilen sayısız örneklerin akidelerine işlediğini görürüz. Son yıllarda yapılan araştırmalar bize gösteriyor ki eski Türk dini, Gök-Tanrı inancı, Atalar Kültü ve Tabiat Kültürlerinden oluşan bir inanç sistemidir. Bunun yanı sıra Türkler Şamanizm ve diğer dinler ile ilişki içinde olmuştur. Tarih boyunca edindikleri ve ilişki içinde oldukları dinlerin İslam'ın kabulü ve uygulamasında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu süreci daha iyi anlamak için geleneksel Türk dininin akidelerini, Şamanizm ve diğer dinlerle olan ilişkisini yakından incelememiz gerekecektir.

1.3.1. Geleneksel Türk Dini ve Akideleri

“Tanrı” kelimesi Türk dini tarihinde kullanılan en eski terimdir.³⁶ Türk toplulukları tarihinde Tanrı inancı merkezi bir yer almıştır. Menşei konusunda tam ve kesin bilgi bulunmamasına rağmen eski kayıtlara bakıldığında Tanrı kelimesinin, çeşitli Türk topluluklarında, her bölgenin özelliklerine göre isim aldığı görülür. Soyonlarda “Ter”, Çuvaşlarda “Tura”, Yakutlarda “Tangara”, Kazan Türklerinde “Teri”, Uygurlarda “Tengri”,³⁷ gibi farkı kelimelerle ifade edilse de asli formunu Türk toplumunda korumuştur.

Türklerde çok eski devirlerden beri gök kutsal sayılmış ve onların inandıkları din Gök-Tanrı inancı olmuştur. Tek yaratıcı olarak Gök-Tanrı kabul edilmiş ve tüm kutsalların başı olarak görülmüştür.³⁸ Türk dini inanışları ve kutsalları Gök-Tanrı inancı etrafında şekillenmiştir. Mesela Hunlar da Gök-Tanrı'ya inanıyor ve Tanrı'yı gök ve Tanrı anlamına gelen iki kelimeyi “Tengri” kavramıyla ifade etmişlerdir.³⁹ Türklerde Tanrı terimi toprakla ilgisi olmadığı düşünüldüğü için semavi bir özellik

³⁶ Bk. Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, 48.

³⁷ Bk. Manghol-un Niuça Tohçalan, *Moğolların Gizli Tarihi*. Trc. Ahmet Temir, 2. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 1986), 3.

³⁸ Bk. Abdurahman Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, (Ankara: Berikan yayınevi, 2011), 117.

³⁹ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 37.

atfedilmiştir. Bu inanç Asya bozkırlarında avcı, çoban, hayvan yetiştiriciliği ile uğraşan toplumlara ait inancın özüdür.⁴⁰ Göktürk devleti zamanında “Tanrı” terimi daha da ululaştırılarak her şeye hükmeden anlamında genişletilmiştir.

Türk dininin yanı sıra sosyal hayatla ilgili bazı unsurlar da yüce, aşkın, kudretli ve evreni yaratan Gök Tanrı etrafında şekillenmiştir. Nitekim Türklerde siyasi iktidarın hâkimiyet gücünü Tanrı’dan aldığına inanılmaktadır.⁴¹ Kağan ya da Hakan Tanrı’nın elçisi ve temsilcisi olarak görülür, bulunduğu makama ilahi kutsiyet atfedilirdi.⁴² Hakanların yönetime geçmesi veya yönetimde iktidar değişikliğinin sebebi yine Tanrı’ya bağlanmıştır. Kağanlar Tanrı’nın yetkisi ile halkına hükmediyordu. Bu hükmetme Tanrı’nın insanlara doğrudan değil de dolaylı yoldan müdahale anlamına gelmektedir. Her ne kadar Tanrı inancına sahip olsalar da Tanrı için ibadet edecekleri bir tapınak ya da mabet yapmamışlar ve aynı şekilde Tanrı’yı ifade etmek için heykel veya put da edinmemişlerdir.⁴³ Tanrı, aracısız insana müdahale eden, savaşlarda zafere ulaştıran, emreden, emirlerine uymayanları cezalandıran, can veren ve can alandır.⁴⁴ Tıpkı semavi dinlerde olduğu gibi geleneksel Türk dininde Tanrı, her ne kadar “Gök” tabiriyle anılsa da gökyüzünden ayrı mutlak ve mücerred bir varlık olarak görülür.⁴⁵ Tanrı semavi bir niteliğe sahip olup, yüce, aşkın, yaratan ve yarattıklarına hükmeden, kudretli, ezeli ve ebedidir. Bilinen araştırmalar neticesinde “Türklerin Tanrısı” gibi telakkilerin kullanılması her ne kadar Gök-Tanrı inancını milli bir yaratıcı gibi algılanmasına sebep olduysa da öyle anlaşılıyor ki daha o dönemde Türklerin Gök-Tanrı’ya atfettikleri özelliklere bakarak “evrensel bir Tanrı” düşüncesine ulaştığını söyleyebiliriz.

Türklerde ölüm bir son değildi. Ölümden sonra da bir hayatın olacağına inanıyorlardı. Cennete “Uçmağ”, cehenneme “Tamuğ”, kıyamet gününe ise “Uluğ gün” diyorlardı.⁴⁶ Türklerin ruh hakkında sahip olduğu inanç doğrultusunda iyi

⁴⁰ Bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992), 213.

⁴¹ Bk. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 295.; Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 53.

⁴² Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 53.

⁴³ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 54-55.

⁴⁴ Bk. Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı*, 213.

⁴⁵ Bk. Mehmet Saffet Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı (XI-XIII. Asırlar)*, 3.Baskı (İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2016), 61.

⁴⁶ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 72-73.

ruhlar ve kötü ruhlar olmak üzere bir ayırım yapılmıştır. İyi ruhlar akrabaları için Tanrı nezdinde şefaatçi olurken, kötü ruhların yer altına inip insanlara musallat olduğuna ve rahatsız ettiğine dair inanç mevcuttu.⁴⁷ İyi ruh ve kötü ruh ayırımına tabi olarak iyi ruhlar cennete, kötü ruhlar ise cehenneme gidecektir. İnsanların yanı sıra hayvanların ruhları olduğuna da inanılırdı. Türklerin inançlarının neticesi olarak çok eski dönemlerden beri atları ve silahları ile birlikte gömülmeleri⁴⁸, bu hayvana binerek cennete gideceklerine dair düşünceden kaynaklanmıştır. Bu düşünce de ölümden sonra hayatın olduğuna dair inancın hâkim olduğunun göstergesidir. Yine aynı şekilde ölü için kesilen kurbanların, cennete giderken bineceği hayvanlar olarak görülmesi ahiret inancı olduğuna dair önemli bir delildir.⁴⁹ Ruhun ölümsüzlüğünü kabul ettikleri için mezarlarının başına “Balbal” yani öldürdüğü kişi kadar heykel ve kurban edilen hayvanlar içinde kazıklar dikerlerdi.⁵⁰ İnanışlarına göre bu heykeller öldükten sonra onlara hizmet edecektir. Mezarlıkların içinde kadın, çocuk, at, mücevher ve normal hayatla ilgili araç gereçlerin bulunması; öldükten sonra ölen kişinin ihtiyacını gidermesi için konulduğu şeklinde yorumlanabilir.⁵¹ Bütün bu örnekler bakarsak Türklerde ahiret inancının geçmişten beri var olduğunu söyleyebiliriz.

Gök-Tanrı en büyüktür, Tanrıların Tanrısıdır anlayışının yanı sıra Tanrı olmayan fakat kutsal kabul edilen somut ve soyut varlıkların inancı da hâkim bir inanış olmuştur. Türklerin yaşam biçimlerinden dolayı oluşturdukları inanç doğa temelli olmuştur. Doğaya atfedilen ruh neticesinde, tabiatın birtakım güçlere sahip olduğu inancı vardı. En eski dönemlerden beri tabiatın güçleri olduğuna inanıyorlar ve onları kutsallaştırıyorlardı. Bu inanç doğrultusunda gök, güneş, ay, dağlar, ırmaklar vs. kutsanmaktaydı. Geleneksel Türk dininde ortaya çıkan bu kutsallar Gök-Tanrı gibi tapınma objesi olmamıştır. Gök-Tanrı'nın bunları yaratmasından dolayı saygının ifadesi olarak onları ta'zim etmek şeklinde veya onlara verilen ruhlarla

⁴⁷ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 73.

⁴⁸ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 73; Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 95.

⁴⁹ Bk. Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 120.

⁵⁰ Bk. Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 3. Baskı (Ankara: TTK Basımevi, 1986), 179-180; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 1. Basım (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 156; Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 101.

⁵¹ Bk. İnan, *Şamanizm*, 186.

aralarındaki ilişkileri düzenlemek şeklinde bir kutsallaştırma olmuştur.⁵² Dağ, kaya, su gibi varlıkların ruhları olduğuna ve bunların iyilik verdiğine veya kötülük getirdiğine inanılır; güneş, ay, yıldız, gök gürültüsü, şimşek kutsal olarak görülür ve semavi bir ruh şeklinde tasavvur edilirdi.⁵³ Yıldız ve güneş iki kardeş olarak düşünülüyor, hüsuf ve küsuf olaylarının meydana gelmesinde kötü ruhların bunlarla mücadele esnasında meydana geldiğine inanılıyordu. Hatta davul çalıp, göğe ok ve silah atmaları, bu kötü ruhları korkutup kaçırmaları inancından kaynaklanıyordu.⁵⁴

Yer-Sub⁵⁵ kültlerine gelince; Orhun kitabelerinde Eski Türklerle ait doğa temelli inançlar “Yer-Sub” tabiri ile ifade edilmiştir.⁵⁶ Yer-Sub’lar “ıduk” yani kutsal kabul edilirdi. Dağ, orman, ırmak, göl, ağaç, orman vb. tabiat kuvvetlerine yine kutsallık atfetmişlerdir. Yeryüzünde yaşayan iyi ruhların bütünü ifade etmek için kullanılan yer-sub, Tanrı tarafından gönderildiğine inanılmış ve daha sonraları Türklerin yurt ve vatana kutsiyet atfetmelerine sebep olmuştur.⁵⁷ Yer-Sub’ların en önemlilerinden “dağ kültü” göğe yakın olduğu için Gök-Tanrı’ya kurban kesmek maksadıyla kullanılmış ve bu yüzden kutsal kabul edilmiş olabilir.⁵⁸ Hemen hemen çoğu Türk toplulukların kutsal bir dağı olmuştur. Göktürkler ve Uygurlarda Ötüken Dağı kutsal kabul edilmekte ve bu dağın ormanla kaplı olması sebebiyle Ötüken Ormanı da kutsal kabul edilmektedir. Yine Türkler kayın ağacını kutsal görmüş, Yakutlarda çocuğu olmayan kadınların Karaçam’ın karşısında dua etmesi kutsalın tezahürlerine örnek gösterilebilir.⁵⁹ Bu inancı göç ettikleri farklı bölgelere ve Anadolu’ya da taşımış ve hatta İslam’dan sonra dahi bu inancın esintilerini devam ettirmişlerdir.⁶⁰ Günümüzde ağaca çaput bağlayıp medet umma gibi batıl inançların var olması eski geleneksel Türk dininin İslam’a taşınmasından kaynaklanmaktadır. Daha birçok örneğe bakarsak eski inanışların günümüzdeki akislerini görebiliriz.

⁵² Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliği*, 63.

⁵³ Bk. Emel Esin, *İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş*, 1. Baskı (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978), 125; Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 62; Sarıkaya, *Anadolu Aleviliği*, 63.

⁵⁴ Bk. İnan, *Şamanizm*, 29-30.

⁵⁵ **Yer-Sub:** Gök-Türkler çağında kitabelerde tabiat ruhlarına verilen addır. Bununla ilgili Bk. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 291.

⁵⁶ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 63.

⁵⁷ Bk. Küçük v. dğr., *Dinler Tarihi*, 120.

⁵⁸ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 64.

⁵⁹ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 66.

⁶⁰ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 65.

Kutsal kabul edilen bir kısım su, taş, kaya ve toprak kültü Türkler arasında kabul görmüş; yine kutsal sayılan bu yerler koruma altına alınmış, bu yerlerin ağacına, ormanına, mahsulüne dokunmayı, hatta otunu koparmayı bile yasaklamıştır.⁶¹

Türklerde ateşin kutsallığına ve temizleyici olduğuna dair inanç, onları ateşe saygı duymaya yöneltmiştir. Ateş tapınılacak bir obje değil temizleme aracı olarak görülmüştür. Mesela Yakutlar, ava çıkmadan önce, elbise ve silahlarını temizleme maksadıyla ateşin üzerinden atlar ya da tütsülerlerdi.⁶² İki ateş arasından geçerek kötü ruhlardan temizlenme ve bunun için yapılan alaslama uygulaması ateşin temizleyiciliğine inandıklarının açık bir göstergesidir. Hastaların, evlerin ve ölülerin tütsülenmesi yine buna verilecek örneklerdendir. Yine günümüzde çoğu Türk, eski geleneksel inanışlarının kalıntısı olarak evleri hastalıktan korumak, nazarı engellemek ya da yok etmek maksadıyla evi tütsülenerek temizlenmesi uygulamasına devam etmektedir. Ateşe su dökmek, yanan ateşin söndürülmesi eskiden olduğu gibi günümüzde çoğu toplumlar tarafından iyi davranış olarak görülmemektedir. Ateş kültürünün, aile ocağına verilen önem ile yakından alakası vardır. Aile ocağı kültü Türk inanışında önemli bir yeri haiz olup, ailenin önemini vurgulamak için kullanılmış, birliğin ve bütünlüğün simgesi olmuştur.⁶³ “Ocağı sönmek”, aile hayatının son bulmasının; “ocağı tütmek”, aile hayatının devam etmesinin; “asker ocağı”, vatan müdafaasının devam ettirildiği mekân gibi örnekleri çoğaltarak bu tabirlerin halen günümüzde yaygın olarak kullanılmakta olduğunu görürüz.

Eski Türk akidelerini ele alırken Atalar kültürüne değinmeden Türklerin inanışlarının altında yatan sebepleri tam olarak anlamak mümkün olmaz. Atalar kültü eski geleneksel Türk inancında önemli bir yer alır. Ölen ataları anmak, ululamak onlara saygı duymanın yollarından biri olup, onlar için kurbanlar sunma inanç ve âdeti, geleneksel inançlarının en önemli yanlarından birini oluşturur.⁶⁴ Atalar kültü Türklerde “ataerkil” aile tipinin mevcut oluşunun bir sonucudur. İnançlarına göre evi yöneten konumunda olan erkek, tanrıların, ataların ve kutsalların aile içindeki

⁶¹ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 70.

⁶² Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 67.

⁶³ Bk. Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 121-122.

⁶⁴ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 71.

temsilcisidir. Buna göre atalar kültünün temelini, ölen ataların ve özellikle de babaların ruhlarının hayatta kalanlara iyilik ya da kötülük yapabileceği inancı ve onlara karşı duyulan saygı hissi oluşturur.⁶⁵ Eski Türklerin inançlarına göre yaşayan insanla ölmüş olan atası arasındaki yakın ilişki atalara saygıyı gerekli kılmıştır.⁶⁶ Türkler belirli zamanlarda ataları için kurbanlar sunmuşlardır. Ataların mezarlarına yapılan hırsızlık olayları büyük bir saygısızlık olarak algılanmış ve bu saygısızlığı yapanları ağır şekilde cezalandırmışlardır.⁶⁷

1.3.2. Şamanizm

Şamanlığın ne zaman ortaya çıktığı ve ne gibi değişiklikler geçirdiği tam olarak bilinmemektedir. Eski Türk dini, Gök-Tanrı merkezli ve onun etrafında şekillenmiş tamamen kendine özgü bir dindir. Bu din Gök-Tanrı inancı etrafında zamanla değişme göstermiştir. Bu değişime örnek olarak Şamanizm'i gösterebiliriz. Şamanizm başlangıçta İslamiyet'ten önce Eski Türklerin sahip olduğu Türklere has bir din olarak algılanmış, ancak sonradan yapılan araştırmalar Şamanizm'in sadece Türklere ait bir inanış olmayıp Asya'da yaygın, sihre dayanan bir sistem olduğu kanısı ağırlık kazanmıştır.⁶⁸ Şamanizm tek başına bir din olarak kabul edilmemiş, bazı dini inanış ve gelenekler içinde teknikler olarak algılanmıştır.⁶⁹

Geleneksel Türk dininde “şamanizm” ya da “kamlar” inancı önemli bir yer tutar. “Kam” adının menşei konusunda çeşitli tartışmalar olmakta birlikte geleneksel Türk dininde kamlar önemli bir yer tutmuş ve buna daha geniş kullanımla “şaman” denmiştir. Şamanizm inancını temsil eden kişilere “şaman” ya da “kam” adı verilmiştir. Eski Türklerde şaman sözcüğü kullanılmadığı için “kam” sözcüğü kullanılmıştır.⁷⁰ Kam, Şamanizm'deki dini önderlere verilen isim olup, kâhin, büyücü anlamına gelen ruhlarla irtibata geçme gibi özelliklere sahip kişidir.⁷¹

⁶⁵ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 71; Bk. Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 119.

⁶⁶ Bk. Mehmet Eröz, *Türkiye'de Alevilik- Bektaşilik*, 3. Baskı (İstanbul: Ötüken Yayınlar, 2014), 358.

⁶⁷ Bk. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 292.

⁶⁸ Bk. Hilmi Ziya Ülken, “Anadolu Örf ve Adetlerine Eski Kültürlerin İzleri”, *AÜİF Dergisi*, 17/1 (1965): 5.

⁶⁹ Bk. Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 115.

⁷⁰ Bk. Kollektif, “Şamanlık” *Dinler Tarihi Ansiklopedisi Eski Dinler/Şamanizm ve Musevilik* (İstanbul: Ansiklopedi Yayınları, 1999), 1: 28.

⁷¹ Bk. Kılıç, *Yükselen Alevilik*, 182.

Şamanizm Türklerin bir bölümünde, özellikle de göçebe-yarı göçebe Türk topluluklarında, ruhlarla insanlar arasında aracılık yaptığı ve hastaları iyileştirme gücüne sahip olan kişilerin temsil ettikleri inanç sistemidir. “Kendine has teknikleriyle dini-mistik ve sihri bir sistem olan Şamanizm, olağan halk tababeti, büyü ve kehanetten ayrıldığı gibi eski Türklerin dininde yer alan Gök-Tanrı inancı, yer-sub’lar, atalar kültü, balballar, babalar, taş nineler vs. unsurların Şamanizm’le doğrudan bir ilişkisi bulunmamakta, bu dinin birçok faaliyetleri şamanların yetki ve uzmanlık alanının dışında kalmaktadır.”⁷² Ancak buna rağmen “Şaman” veya “Kam”ların Tanrı ve ruhlar ile insanlar arasında aracılık yaptığına inanılırdı.⁷³ Bize öyle geliyor ki, sosyal hayatın türlü sıkıntıları, çok katlı evren anlayışı içinde ölen ruhların korunması, kurtulması ve onlarla irtibatın sağlanması, kötü ruhların sebep olduğu hastalıkların iyileştirilmesi isteği “şaman” (kam) adı verilen kişilere olan ihtiyacı arttırmış ve onlardan medet uman bir inanç sistemi oluşmuştur. Bu anlayıştan dolayı eski Türk dinine Şamanizm adını verenler dahi olmuştur.

Kam” ya da “şaman” ismine eski Türk kavimlerinde farklı isimlendirmeler yapılmıştır. Uygurlarda kam daha çok büyücü şeklinde karşımıza çıkmakta, Tunguzlarda şaman büyücü anlamına gelmekte, Göktürk yazıtlarında ise kam adı hiç geçmemektedir. Kaşgarlı Mahmut’un divanında kam “kâhin” diye tanımlanmakta, Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig’inde “otacılar, tabipler”le eşdeğer görülmektedir.⁷⁴ Şamanizm’in Türkler arasında 10-11. yüzyıllarda sistemleşmiş olduğu görülmekte ve en canlı döneminin Moğollar döneminde olduğu sayılmaktadır.⁷⁵

“Kamlar vecd ve istiğrak ustası olarak vecd hali içinde ruhlarını önce göklere yükseldiğini oradan da yer altına inip dolaştığını iddia eden “trans” ustalarıdır. Aynı şekilde şamanların (kamların) Tanrı ile ruhlar arasında aracılık yaptığına inanılmaktadır.⁷⁶ Eski Türk inancında ölümlerin ve hastalığın sebebi ölü ruhlardan kaynaklandığına inanıldığı için Kamlardan yardım istenirdi. Çünkü insanlar kötü

⁷² Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 126.

⁷³ Bk. Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 123.

⁷⁴ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 109.

⁷⁵ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 129.

⁷⁶ Bk. Serdar Uğurlu, “Eski Türklerin Dini”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12/12 (2012): 330; Bk. İnan, *Şamanizm*, 75.

ruhlara karşı tek başına karşı koyamaz ve kötü ruhların ne istediğini bilmezlerdi. Kötü ruhların ne istediğini anlamak ve öğrenmek için yetkisini göklerden ve atalarının ruhlarından alan şamanlara başvururlardı.⁷⁷ Kendilerine yegâne yardım edici kişi olarak kamları görmekteydiler. Kamların, Tanrı ya da Tanrılar ile insanların arasında aracılık yapmanın yanı sıra ölü ruhlar ve tabiat ruhları ile bağlantı kurduğuna inanırlardı. Kamlar hastalıkları tedavi ederken iyi bir uzman, zeki bir psikolog ve yetkin bir sanatçı görünümündedir.⁷⁸ Türkler ölen kamların ruhlarına saygı göstermeye devam etmişler, öldükten sonra ise ailenin ve kabilenin koruyucusu olarak görmüşlerdir.⁷⁹ Buna rağmen onlar toplumun tamamına ya da dini hayatlarına tamamen hâkim olmamışlardır. Ruhla ilgili bir durum söz konusu ise; mesela ölüm, hastalık, uğursuzluk, gök ile yeraltı arasında mistik yolculuk gibi durumlar haricinde kama gerek duyulmaz ve dinsel yaşam onsuz yerine getirilirdi.⁸⁰ Yukarıdaki söylediklerimize ek olarak bazı kavimlerde kurban kesme görevi kamlara ait olmamakla beraber kısırlık, zorlu doğum vb. durumlarda yardım istemek, ava çıkarken ya da sürülerini korumak için dua etmesini istemek, kamlara toplum içinde verilen görevlerin bazılarıdır. Buna karşılık Gök-Tanrı veya diğer kutsal kabul edilen varlıklara yapılan ibadetler ve merasimlerde kamlara yer verilmemiştir.

Kamlık sonradan öğrenmekle ya da kişinin isteğine bağlı olarak elde edilemez. Kam olmak için kamın neslinden gelmek gerekmektedir.⁸¹ Her kamın kendine özgü kıyafeti vardır. Bu kıyafette bulunan vasıfların ruh tarafından bildirildiğine ve kendisine hizmet ettiğine inanılırdı.⁸² Aile bireylerinden biri kendisine neslinden kalan kamlık mirasını üstenip şaman olmaya karar vermesiyle aile, maddi geçim anlamında bir kişi kaybetmiş olur. Bunun sebebi kamların

⁷⁷ Bk. İnan, *Şamanizm*, 76; Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 74; Bk. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 288-289.

⁷⁸ Bk. Zekiye Tunç, *Şamanizm Üzerine Bir Araştırma* (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2007), 7.

⁷⁹ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 111.

⁸⁰ Bk. Mircea Eliade, *Şamanizm İlk Esrime Teknikleri*, (Çev. İsmet Birkan), 1. Baskı (Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1999), 27.

⁸¹ Bk. İnan, *Şamanizm*, 76.

⁸² Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 115.

ayinlerini çoğu zaman ücretsiz ya da çok az ücretle yapmalarıydı.⁸³ Kamlığı kabul eden kişi bu eğitimi tecrübeli bir kamdan alırdı.

Sonuç olarak bu inanç Türklerin asli dini formu olmayıp sonradan gelişme imkânı bulan dini-sihri-mistik bir yapılanmadır.⁸⁴ Şamanizm'e din demek doğru görünmemektedir. Çünkü Şamanizm ekstazik (vecd ve istiğrak) tecrübeye dayalı olarak, görülmez ruhlarla teması sağlayan ve dünya işlerinde bu görülmez ruhların desteğini sağlamaya çalışan bir inanıştır. Kamlar ya da bir asırdan fazla kullanılan adıyla şamanlar geleneksel Türk dininde önemli bir mevki elde etmesine rağmen onları Türk dinine mahsus otorite kabul etmek doğru olmaz. Onların güçleri, faaliyetleri ve statüleri sınırlı olmakla beraber kamları Türklerin dini tecrübelerini kuşatan kişiler olarak görmek daha doğru olacaktır.

1.3.3. Karşılaştıkları Diğer Dinlerin Türkler Tarafından Kabulü

Türkler tarih boyunca geniş coğrafyalarda yaşamış değişik kültür, medeniyet ve dinlerle karşılaşmışlardır. Bu dinlerin etkisinde kalmışlar ve değişik dinleri kabul etmişlerdir. Geleneksel halk dinleri eski çağların dini olup, bunlar ilerleyen zamanlarda, karşılaşılan diğer dinlerin etkisiyle yerini evrensel dinlere bırakmıştır. Geleneksel inançların günümüzdeki durumuna bakıldığında sadece dünyanın ıssız ve kenar bölgelerinde mevcudiyetini sürdürdüklerini görüyoruz. Bu geleneksel halk dinleri aile, klan, kabile, kabileler federasyonu, bir halk ya da halklar grubu veya bir millet gibi organik cemaatlere hitap edebildiği için aslında ilk çağların inançlarındanır.⁸⁵ Geleneksel inançlar, karşılaşılan değişimlere ayak uyduramayıp zamanla ya silindiler ya da bazı inançlarını kabul ettikleri diğer inançlar içinde aynen veya kısmi değişikliğe uğrayarak varlıklarını devam ettirmeyi başardılar. Değişime ayak uyduramayan geleneksel dinler yerini evrensel dinlere bıraktılar. “Bununla birlikte, evrensel dinler zemininde, geleneksel inançların türlü şekillere bürünerek ve özellikle büyü ve mistisizmle birleşmek suretiyle, geniş halk kitleleri arasında bir tür ‘alt-kültür’ veya ‘halk dindarlığı’ biçiminde mevcudiyetlerini sürdürmeye devam

⁸³ Bk. İnan, *Şamanizm*, 76.

⁸⁴ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 130-131.

⁸⁵ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 137.

etmeleri de din bilimleri araştırmalarının çeşitli toplumlar ve örneklerini sıklıkla gösterdikleri evrensel bir vakıadır.”⁸⁶

Türklerin çoğunluğu göçebe ulus olup aynı zamanda bağnaz olmadıkları için gittikleri yerlerin kültürleriyle alışverişte bulunmuşlardır.⁸⁷ Türkler dini hayatlarında tarihin ilk zamanlarından beri büyük hoşgörü sahibi olmuşlardır. Hoşgörü anlayışıyla diğer dinlerle daha çabuk irtibat kurabilmişlerdir. Zaten kendi geleneksel inançlarının dışında başka dinlerin kabul edilmesindeki en önemli etkenlerden biri olarak onların hoşgörü anlayışını gösterebiliriz. Türklerin ipek yolu gibi ticari yeri önemli merkezlere sahip oluşları onların diğer dinleri tanımalarını kolaylaştırmıştır. Daha tarihin ilk dönemlerinden itibaren yayılmacı ve evrensel içerikli misyoner faaliyetlere maruz kalmışlar ve bu yoğun propaganda sebebiyle başka dinlere eğilim artmıştır. Orta Asya’da yaşayan, devletler kuran Türk kavimleri, sürekli yabancı din ve kültürlerin etkisinde kalmışlardır. Bu tesirlere göz attığımızda güneyde Hint-Tibet Budizm’i, doğuda Çin felsefesi, batıda Zerdüşlük, Maniheizm ve Hristiyanlığın etkili olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁸ Yalnız şunu belirtmemiz gerekir ki Türkler tarih boyunca genellikle tek Tanrılı ve semavi içerikli dinlere inanmışlardır. Bu inancın temelinde ise Gök-Tanrı inancının olduğunu belirtmek gerekir. Tek tanrı inancına sahip olmaları ve bu inancın yapısında “Gök-Tanrı’nın” evrensel bir tanrı olarak kabul edilmesi onların diğer tek tanrılı dinleri ve evrensel dinleri kabul etmelerini kolaylaştırmıştır.

Türkler arasında yabancı dinler, göçebe hayatı benimseyenlerden çok yerleşik hayata geçen şehirli halk arasında taraftar bulmuştur.⁸⁹ Bu sebeptendir ki Budizm, Mani Dini ve Hristiyanlık gibi evrensel dinlerin misyoner faaliyetlerine ve tüm propagandalarına rağmen, nisbi bir başarının ilerisine geçememişleri, asıl geniş göçebe Türk topluluklarına uzanamamalarından kaynaklanmıştır.⁹⁰ İslamiyet’in X. yüzyılda Türkler arasında itibar görüp geniş kitlelere yayılarak kabul edilmesinin en

⁸⁶ Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 138.

⁸⁷ Bk. İbrahim Agah Çubukçu, *Türk İslam Kültürü Üzerine Araştırmalar ve Görüşler* (Ankara; A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1987), 7.

⁸⁸ Bk. Tokalak, *Ahilik, Bektaşilik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*, 34.

⁸⁹ Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliği*, 69.

⁹⁰ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 140-141.

önemli sebeplerinden biri, şehirli-yerleşik unsurların yanı sıra göçebe Türk topluluklarını da kendi bünyesinde toplamayı başarmış olmasıdır.

Türklerin etkilendikleri dinler arasında Konfüçyanizm ve Taoizm'in etkilerinin yanı sıra asıl etkilendikleri ve kabul ettikleri, özellikle de III-IV. yüzyıldan başlayarak yoğun propaganda faaliyetlerine maruz kaldıkları Budizm, Mâni Dini, Zerdüştilik, Musevilik ve Hristiyanlıktır. Budizm Türkler arasında özellikle Uygur döneminde kabul görmüş ve yayılmıştır. Hem yönetici kesim hem de halk kesimi Budizm'e ilgi göstermiştir. Bununla birlikte etkisi sınırlı kalmış, özellikle göçebe halk, hareketli mizaçlarına uymadığı için bu dine ilgi duymamıştır.

Hristiyanlığın, Zerdüştlüğün ve Buda dininin karışımından oluşan Mâni dini ise Türkler'in arasında kabul görmüş ve Uygur Kağanı Böğü Kağan tarafından 763 yılında resmi din olarak kabul edilmiş ve saray dini olarak belirli bir süre varlığını devam ettirmiştir.⁹¹ Maniheizm, Türklerin akıncı ruhunu öldüren muhtevastından dolayı Türklerin çoğunluğu tarafından kabul edilen bir din olmamıştır.⁹² Uygur Devleti'nin çöküşüyle bu din de yok olma yoluna girmiştir. Uygurların edebi eserlerinde Mâni dininin etkisi görülür. Zerdüştlük dinine gelince, kısmi de olsa bazı Türk kavimleri arasında kabul görmüştür.

Semavi dinlerden Musevilik, Hazarlar tarafından kabul görmüş, yöneticiler ve aristokrat zümreyle sınırlı kalmıştır. Hazarlar Yahudiliği sonuna kadar resmi bir din olarak korumuşlardır. Hazarların yanı sıra Kaliz, Kabar, Kıpçak gibi Türk boyları da bu dini kabul etmiştir.⁹³

Hristiyanlık ise orta çağdan başlayarak Türkler arasında yayılmış ve Müslümanlıktan sonra ikinci sırada kabul edilen evrensel din olmuştur.⁹⁴ Orta Asya'da Moğollar öncesinde Mezopotamya'da Doğu Süryani Hristiyanlığı, az sayıda da olsa Antakya merkezli Batı Süryani Hristiyanlığı ile Melkitler, Yakubiler, Ermeni ve Bizans Ortodoks Hristiyanlığı kabul edilmiştir.⁹⁵ Bulgar, Kuman,⁹⁶ Hun,

⁹¹ Bk. Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi*, 134; Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 173.

⁹² Bk. Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 114.

⁹³ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 93-94.

⁹⁴ Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliği*, 73-74; Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 181.

⁹⁵ Bk. İbrahim Çeşmeli, "Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültler, Ritüeller ve İkonografi (M.S. 8.Yüzyıla Kadar)", *Art-Sanat Dergisi*, 3 (2015): 65.

⁹⁶ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 94.

Peçenek, Uz ve Kıpçak Türkleri arasında bu dini kabul eden Türkler vardır. Nesturîlik ise Karluklar, Uygurlar, Naymanlar, Keraitler, Kırgızlar⁹⁷ ve Kumanların arasına nüfuz etmeyi başarmıştır.⁹⁸ Hristiyanlık ağırlıklı olarak Gagauz ve Çuvaş Türkleri tarafından kabul görmüştür.⁹⁹

Türkler arasında gerek devlet bazında gerek kabile olarak bazı dinler seçilip kabul edilse de başka dinleri kabul eden diğer Türk kabileleri ile beraber yaşamışlardır. Turan'ın verdiği bilgiye göre, Uygur ve Hazar dönemlerinde İslam; Hristiyanlık, Musevilik, Şamanlık vs. parçalanmış olarak bir arada ahenk içinde yaşamıştır.¹⁰⁰ Bunun sebebi olarak yine Türklerin ruhuna işlemiş olan hoşgörü anlayışını gösterebiliriz. Şunu da vurgulamak gerekir ki İslamiyet dışında diğer dinleri tercih eden Türkler kendi kültürlerini koruyamayıp, asimile olmuşken, İslamiyet'i tercih eden Türkler ise kendi kimliklerini ve kültürlerini büyük ölçüde yaşatmaya devam etmişlerdir.

2. Türklerin İslam'ı Kabulleri ve Anadolu'ya Gelişleri

2.1. Türklerin İslamiyet'le Karşılaşması

Türkler ile Araplar arasındaki ilk ilişkiler İslamiyet'ten önceki devirlere kadar gider. Türklerle Arapların dolaylı yollardan ilk temasları Sasani devleti vesilesiyle olmuştur.¹⁰¹ Cahiliye döneminde Arap şairlerinin şiirlerine konu olan Türklerin askeri yönlerinden ve kahramanlıklarından bahsedilmesi, Arapların Türkler hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir.¹⁰² Hz. Peygamberin henüz tebliğ döneminin başlarında, İslam için tehlikeli görülen Sasaniler, Türkler tarafından bertaraf edilmiştir.¹⁰³ Bu sebepten dolayı Hz. Peygamberin Türklere sempatisini içeren sahihliği tartışmalı hadislerin varlığı temasların henüz askeri düzeyde kaldığını göstermektedir. Peygamberimizin Türklere haberdar olması¹⁰⁴ ve ona atfedilen

⁹⁷ Bk. Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi*, 136.

⁹⁸ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 94.

⁹⁹ Bk. Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 114.

¹⁰⁰ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 93.

¹⁰¹ Bk. Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı*, 237; Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliği*, 76.

¹⁰² Bk. Nesimi Yazıcı, *İlk-Türk Müslüman Devletleri Tarihi*, (Ankara: AÜİF Yayınları, 1992), 12.

¹⁰³ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 227.

¹⁰⁴ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 156.

Türkler hakkındaki hadislerin her ne kadar doğruluğu tartışmalı olsa da hicri I. yılda Müslümanların Türkler hakkındaki kanaatlerini öğrenmek açısından önem arz eder.

Araplar Fars bölgesinin fethini düşünerek Maverâünnehir sınırlarına dayanınca Türklerle karşılaşmışlardır. İslam dininin ortaya çıktığı VII. yüzyılın başlarında henüz Türkler İslam'la tanışmamışken kısa bir süre sonra tanımış ve peyderpey İslam'ı kabul etmişlerdir. Ancak genel anlamda kitleler halinde İslam'ı kabul etmeleri X. yüzyılı, büyük bölümler halinde Müslüman olmaları ise XIII. ve XIV. yüzyılı bulmuştur.¹⁰⁵ Türklerle İslam'ın ilk teması fetihler yoluyla olmuş ve bu gidişatı şehirlerarası ticari ilişkiler devam ettirmiştir. Siyasi, coğrafi, ekonomik etmenlerin yanında dini-tasavvufi faktörler de eklenince Türkler için İslamlaşma süreci devam etmiştir.

Hulefa-i Raşidin döneminden itibaren fetih hareketleri Türkler ile Arapların temasına imkân vermiştir. Bazı araştırmacılara göre Türk beyliklerinin İslam'la teması Hz. Ömer döneminde 637-638 yılları arasında olmuştur.¹⁰⁶ Hz. Ömer döneminde Fars topraklarına fetih hareketleri yapılmış, bu sırada İran Kırsarı olan Yezdücerd Türklerin ağırlıklı yaşadıkları Merv'e sığınarak Türk hakanından yardım istemiş ve Müslümanlarla Türklerin dolaylı yoldan karşılaşmaları bu vesile ile olmuştur.¹⁰⁷ Bu ilk temaslar gerek dört halife döneminde gerekse Emeviler döneminde savaşla olduğu için pek dostane olmamıştır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Arapların Türk yurtlarına yaptığı fetihler, Türklerin güçlü direnişleriyle karşılık bulmuştur.¹⁰⁸

Türklerle Araplar arasındaki asıl temaslar Emeviler döneminde olmuştur. Emeviler İslam dinine davet için elçiler ve mektuplar göndermişler, fetih hareketleriyle de topraklarını genişletmişlerdir. Emevilerin Türk yurtlarına doğru yaptığı fetih hareketlerinden bazıları başarıya ulaşırken, bazıları ise hüsrarla sonuçlanmıştır. Emevilerin Türklerin yoğun olarak yaşadıkları yerlere fetih hareketi düzenlemeleri sonucunda Türkler bu fetih girişimlerine karşılık vermiştir. Bütün bu

¹⁰⁵ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 217.

¹⁰⁶ Bk. Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 1. Basım (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976), 188.

¹⁰⁷ Bk. Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi II (Hulefa-i Raşidin Dönemi)*, 6. Basım (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 143.

¹⁰⁸ Bk. Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 1. Basım (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976), 190.

fetih çabalarına rağmen Türkler arasında İslamlaşma pek gelişmemiştir. Ancak bu dönemde Kuteybe b. Müslim; Beykent, Semerkant, Buhara'yı ele geçirmiş, Şaş'ta bir Arap garnizonu tesis ettirerek, ele geçirdiği bütün bu yerlerde cami inşa ettirmiş, hatta Budist ve Mecusi tapınaklarını da camiye dönüştürmüştür.¹⁰⁹ Fetihlere rağmen Türklerin İslamiyet'e rağbet etmemesinin en önemli sebebi Emevilerin baskıcı, eşitlik üzerine kurulmayan dışlayıcı politikalarıdır. Aynı zaman da Araplar fetih hareketlerinde ganimet alma düşüncesiyle cihat fikrinin getirdiği samimiyetten uzaklaşmışlardır.¹¹⁰ Emeviler, valisi olan Kuteybe b. Müslim'le asimile çalışmalarına ve zulümlerine devam etmişlerdir.¹¹¹ Cahiliye döneminde kalma kabilecilik temelli Arap anlayışı Emevi döneminde kendisini hissettirmiş ve hükümlerini döneminde tebaasını Arap ve Arap olmayan şeklinde ayrıma tabi tutmuşlardır.¹¹² Emeviler kendi soylarından olmayan insanları acem (yabancı) olarak adlandırıp, "mevali"¹¹³ statüsü vermiştir. Araplar statü olarak üstün görülüp üst düzey işlere getirilirken, mevali ise statü anlamında Araplardan aşağı görülerek devletin üst tabakalarında nadiren görev alabilmişlerdir. Emevilerin bu tavrı Müslüman olduğu halde Araplarla eşit statüye gelemeyen diğer insanların üzerinde kin ve nefretin oluşmasına sebep olmuştur.¹¹⁴ İbn Kuteybe'nin, Türklerin kitaplarını yaktırması, yazılarını yasaklaması, akli erenleri öldürmesi gibi tavrı Türklerin Müslüman olma süreçlerini olumsuz yönde etkilemiştir.¹¹⁵ Arap olmasa bile Müslüman olan farklı ırktan insanların takva dışında bir üstünlüğü olmadığı ilkesine Raşit halifeler döneminde riayet edilmesine rağmen Emeviler bu öğretiye uymamışlardır. Emeviler, Müslüman olsa bile mevaliden haraç ve cizye vergisini kaldırmamış ve almaya devam etmiştir.¹¹⁶ Barthold'a göre Emeviler emperyalist düşünceye sahip değillerdi ve tek amaçları Arap milletleri arasında gücünü korumak,

¹⁰⁹ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 231-232.

¹¹⁰ Bk. Yazıcı, *İlk-Türk İslam Devletleri Tarihi*, 16.

¹¹¹ Bk. Ethem Ruhi Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik*, 5. Baskı (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006), 60-61.

¹¹² Bk. İrfan Aycan v.dğr., *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, 2. Basım (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 24.

¹¹³ **Mevali**: En genel anlamı ile ister köle olsun ister olmasın Arap kökenli olmayan Müslümanlara verilen isimdir.

¹¹⁴ Bk. Aycan v.dğr., *Emevi Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, 26.

¹¹⁵ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 232.

¹¹⁶ Bk. Ramazan Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 1. Basım (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 37.

elinde bulunan mahkûm milletlerden vergi ve haraç almaktı.¹¹⁷ Vergiyi vermemek için Müslüman olma şartı yeterken Emeviler gelir kaynaklarını korumak için Müslüman olmaya ek olarak sünnet olma, Kur'an'dan bir sure okuma, İslam'ın farzlarını yerine getirme şartlarını eklemiştir.¹¹⁸ Emevi halifesi olan Ömer b. Abdülaziz o güne kadar uygulanagelen mevali politikasını belirli bir ölçüde kaldırmayı başarmıştır. Ancak Ömer b. Abdülaziz'in vefatından sonra gelen halifelerin mevaliye karşı tutumu İslam'la bağdaşmayacak görünüm arz etmiştir.¹¹⁹

Emevi Devleti, hilafeti Hz. Ali ve oğullarından gasp yoluyla elde etmekle ve dünyevi devlet olmakla suçlanmıştır. Buna ek olarak Ali soyundan gelenlere zulmedilmesi, halkın ağır vergiler altında ezilmesi ve kan davalarının devamı Emevi aleyhtarı faaliyetlere katılımı arttırmıştır.¹²⁰ Hz. Ali taraftarları Emevilerle mücadeleye devam ederken, bu durumdan faydalanmak isteyen Peygamberimizin amcası Abbas'ın soyundan gelenler de hilafetin bu durumunu fırsat bilerek propaganda için en elverişli alan olarak görünen Horasan'da faaliyet göstermişlerdir.¹²¹ Emevi zulmüne maruz kalan Türkler ve Arap olmayan diğer Müslümanlar, Emevilerin düşmanı olarak gördükleri Hz. Ali'ye ve Ali evlatlarına sempati duymuşlar ve onlara bağlanmayı tercih etmişlerdir.¹²² Emevilerin baskıcı ve dışlayıcı politikalarından kurtulmak isteyen Türkler de Emevi aleyhtarı faaliyetlere destek vermişlerdir. Horasanlı Ebu Müslim; Horasan ve Maverannehir'deki Emevi karşıtı kişilerin başına geçmiş ve Abbasilerin iktidara geçmesinde önemli rol oynamıştır.¹²³ Emevilerin başarısızlıklarından sonra, Ali evladı ve Abbasilerin itikadi ve siyasi birleşiminden Abbasi devleti kuruldu. Abbasiler sadece Araplar arasında taraftar bularak başarıya ulaşamayacaklarını, Emevi devletinin yaptığı hatalardan pay çıkararak anlamışlardı. Bu yüzden Mevalinin gönlünü kazanmaya çalışmışlar, onlarla dostane ilişkiler kurmuşlardır.

¹¹⁷ Bk. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 203.

¹¹⁸ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 158.

¹¹⁹ Bk. Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik*, 61-62.

¹²⁰ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 241; Bk. Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, 62.

¹²¹ Bk. Günay-Güngör, *Türk Din Tarihi*, 241; Bk. Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, 63.

¹²² Bk. Yasin İpek v.dğr., *Şia'dan Kızılbaşlığa Türklerde Alevilik*, 2. Baskı (İstanbul: Ekim Yayınevi, 2014), 30.

¹²³ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 158.

Abbasilerin hilafete geldiği bu dönemde Çinlilerin Türklere baskı ve zulmü artmıştır. Bir de Çinlilerin Türklerin Taşkent Bey'ini kaçırmaları üzerine Türkler Abbasilerden yardım istemiştir. Türklerin desteği ile Abbasiler, Çinlilerle meşhur Talas adı verilen yerde karşılaşmışlardır (751).¹²⁴ Türklerin galibiyeti ile sonuçlanan meşhur Talas Savaşı, Türklerle Abbasi arasındaki ilişkilerin olumlu yönde gelişmesine vesile olmuştur. Emeviler döneminde İslam'la aralarına mesafe koyan Türkler, Abbasilerle kaderi değişmiş ve artık Türkler için yeni dönemin kapıları açılmıştır.

Abbasilerin hilafete gelmesi üzerine dostane ilişkiler gelişmiş, Türkler İslamiyet'i yakından tanımaya başlamışlardır. İslamiyet Türkistan'da yayılmaya başlamıştır. Türkler Abbasi ordusunda sayıca çoğalmış ve önemli görevlere getirilmiştir. İlerleyen zamanlarda Abbasiler, Emevi dönemindeki idari kadrodan kurtulmak için tasfiye başlatmış, boşalan kadrolara Türkleri getirmiştir.¹²⁵ Abbasi Halifesi olan Mu'tasım Türkler için Samerra şehrini inşa ettirmiştir. Önemli bir ordugâh şehri olarak kurulan Samerra, devletin çeşitli kurumlarının buraya taşınmasıyla başkent gibi işlev görmüştür.¹²⁶ Artık devlet işlerinde önemli mevkilere gelen Türkler hilafete kimin geleceği konusunda da etkin rol oynamıştır.¹²⁷ Bu durum İslam devleti sınırları dışında kalan, ya da hilafet merkezine uzak ve alakadar olmayan Türk kitlelerini etkilememiştir.

Türkler arasında İslamiyet'in diğer dinlerin yayılışıyla aynı döneme denk geldiğini daha önce belirtmiştik. İslamiyet Maverâünnehir'de VIII-X. yüzyıllar arasında yayılmış, Türk medeniyeti çok yüksek seviyelere ulaşarak diğer Türk devletlerini etkisi ve cazibesi altına almıştır.¹²⁸ Emevi döneminin aksine dostane ilişkiler gelişmiş, ticari faaliyetler artmıştır. Abbasi Devleti'nde askeri ve idari kadroda yerine alan Türkler burada Sünniliğin temsilcisi olmuşlardır. Abbasi Devleti Türkleri askeri güç olarak Gulat-ı Şia faaliyetlerini bastırmada ya da engellemede kullanıyordu.¹²⁹ Türkistan'da ilim, kültür, iktisat seviyesi yükselmiş, X. asır eserleri

¹²⁴ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 158-159.

¹²⁵ Bk. Ramazan Uçar, *Alevilik-Bektaşılık*, 2. Baskı (Ankara: Berikan Yayınevi, 2012), 47.

¹²⁶ Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliği*, 77.

¹²⁷ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 164.

¹²⁸ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 161.

¹²⁹ Bk. Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşılık*, 66.

hayranlık uyandırır derecede gelişme göstermiştir.¹³⁰ Yine bu sırada yapılan fetihlere ek olarak ticaret faaliyetlerine katılan âlimlerin ve mutasavvıfların, en ücra Türk yurtlarına doğru seyahatleri İslam'ın yayılmasını kolaylaştırıyor ve Şamani Türklerle kadar İslam'ı tanıtıyorlardı.¹³¹

Samaniler döneminde İslam miladi IX-X. asırlarda Sir-i Derya'nın ilerisine doğru Balasagun'a kadar yayılmıştır.¹³² Önce Maverâünnehir'e yerleşen İslam buradan Orta Asya içlerine kadar ilerlemiştir. Türkler arasında İslam dini Samaniler döneminde yayılarak geniş halk kitlelerine ulaşmış ve birçok Türk kabilesinin ihtidasına vesile olmuştur.¹³³ Savaş ve fetihlerle İslam ile tanışan Türkler hiçbir baskı ve zorlama olmadan İslam dairesi içine girmişlerdir.¹³⁴ Samaniler döneminde ticaret uluslararası düzeyde gelişerek Müslümanlara altın çağını yaşatmıştır. Samani Devleti hanedanı İranlı olmakla birlikte halkının ve ordusunun büyük bir bölümü Türk'tü.¹³⁵ Müslümanlık bu devlet idaresi altında Türkler arasında hızla yayılmış ve İslam medeniyetinde önemli gelişmeler olmuştur. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki bu topraklarda yaşayan Sünni Müslümanların etkisine ek olarak Şii unsurların faaliyetleri de eklenince halkın Müslüman olma sürecinde hem Sünnilik hem de Şiilik etkin rol oynamıştır. Emeviler döneminde İslam'ı ana kaynaklardan öğrenmekten uzak olan Türkler, Şii, Alevi ağırlıklı kaynaklardan İslam'la tanıştıkları için Türklerin bazı kesimleri Şii temayüllü olarak İslam'ı öğrenmişlerdir.¹³⁶

Türklerin tarih boyunca sahip oldukları tek Tanrı inancı, en güçlü kabul edilen ve kudretine inandıkları Tanrı ile İslam'daki Allah inancına benzemesi şüphesiz İslam dininin benimsenmesini kolaylaştırmıştır. Türklerin İslam'ı benimsemesini; İslam medeniyetinin çekiciliğinin yanı sıra, geleneksel Türk dininde sahip oldukları Tanrı anlayışı, cennet, cehennem, hesap günü, kurban ve cihan¹³⁷ gibi

¹³⁰ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 162.

¹³¹ Bk. Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik*, 67; Bk. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 197-198.

¹³² Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 166.

¹³³ Bk. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 1. Baskı (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003), 61; Bk. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı- Destanları*, 6. Baskı (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2016), 78-79; Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 258.

¹³⁴ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 261.

¹³⁵ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 259.

¹³⁶ Bk. Metin Bozkuş, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü ve Aleviliğin Türkler Arasında Yayılması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1998), 413.

¹³⁷ Bk. Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı*, 238.

inançların İslam'da var olması kolaylaştırmıştır. İslam'ın Orta Asya'nın en ücra noktalarına kadar taşınmasını sağlayan bir diğer etken ise mutasavvıflardı. Bu mutasavvıflar gittikleri bölgenin gelenek, görenek ve inançlarını İslam'la sunarak büyük kitleleri etkilemişlerdir. Dervişlerin faaliyetleri sonucunda Karluklar, Uygurlar ve Taşkent Türkleri Şii unsurlarla karışmış İslam anlayışını kabul ederken, Sünni İslam anlayışına meyledenler de Maturidi'den etkilenmişlerdir.¹³⁸ Önce yerleşik hayata nüfus eden İslam buradan göçebe halka intikal ederek ihtidaların sayısı artmıştır. Göçebelerin İslam'ı kabul etmesiyle yerleşik hayata geçişleri başlamıştır. Karahan hükümdarı Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasının ardından, tarihçiler Karahanlıların hâkimiyetinin olduğu bölgede 200.000 çadırılık Türk topluluğunun 960 yılında Müslüman olduğunu bildirmektedirler.¹³⁹ Orta Asya beylerinden bazılarının İslam dinine girmeleri, tebaasının da onları izlemeleri sonucunu doğurmuş, İslamiyet Türk aşiretleri arasında kökleşmeye başlamıştır. Artık İslamiyet Türkler arasında devletler bazında kabul edilmeye başlandı. İslamiyet Oğuzlar arasında da hızla yayılmıştır. Selçuklu Devleti'ni kuran Selçuk Bey de 200.000 çadırın ihtida ettiği zamanlarda Müslümanlığı tercih eden kişiler arasında oldu.¹⁴⁰ Selçuklu Devleti'nin kurulduğu sıralarda henüz İslamiyet'e girmeyen Şamani Türkler de mevcuttu. Süreç içerisinde Selçuklu devletinin cihad ruhu ile yaptığı akınlarla Oğuzların büyük bölümü ve doğudaki Kıpçaklar İslam'la şereflenmişlerdir.¹⁴¹ İslam, IV/X. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya'dan batıya doğru yönelen Oğuz boyları arasında yayılmaya başlamıştır.¹⁴² Oğuz boylarının ve Karahanlıların İslamiyet'i kabul etmesiyle artık İslam dinine Müslüman Türk devletlerinin hizmetleri başlamıştır.¹⁴³ İdil (Volga) Bulgarları ve Uygur hanının Mâni dinini, Hazar hanının Musevi dinini, Bulgar hanlığının Hristiyanlığı resmen kabul etmesinden kısa süre sonra İslamiyet'e girmeyi tercih etmişlerdir.¹⁴⁴

Türkler Müslüman olunca yüzyıllar boyu devam ettikleri eski inanç ve düşüncelerini bir anda silip atamamışlar, bu yüzden birçok inancı İslamileştirerek

¹³⁸ Bk. Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi*, 149 vd.

¹³⁹ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 174; Bk. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 198.

¹⁴⁰ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 175-176.

¹⁴¹ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 179.

¹⁴² Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliği*, 79-80; Bk. İpek, *Şia'dan Kızılbaşlığa Türklerde Alevilik*, 33.

¹⁴³ Bk. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 199.

¹⁴⁴ Bk. Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik*, 67.

kendi yaşantılarına uyarlamışlardır. Tarihlerinde, efsanelerinde, gelenek ve kültürlerinde bulunan motifleri İslami motiflerle mezcetip yeniden düzenlemişlerdir.¹⁴⁵ Özellikle göçebe yaşayan kesimde İslam dini daha yüzeysel kalmıştır. Bununla ilgili İbn Fadlan'ın Seyahatnamesini incelediğimizde göçebe yaşayan Oğuzlar hakkındaki görüşlerinden yola çıkarak Müslüman olan göçebe kitlelerin inançları hakkında yorumda bulunabiliriz. İbn Fadlan eserinde Oğuzlar denen bir boya konuk olduğu esnada “La ilahe illallah” demekten başka İslam hakkında bilgi sahibi olmayan, kadınların tesettüre riayet etmedikleri ve erkeklerle beraber oturduklarını buna rağmen namuslu, dürüst ve misafirperver olduklarından bahsetmiştir.¹⁴⁶ İslam'ı tanıdıkları ve kabul ettikleri ortamdaki Sünni ya da Şii unsurların baskınlığına göre İslam ruhu oluşturduklarını. Türklerin büyük bir bölümü de Şii misyoner faaliyetleri sonucunda Müslüman olmuşlardır. Bu yüzden Türklerin inançlarında Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisi baskın bir karakter olmuştur. Bununla beraber Hz. Ali'nin hakkının gasp edildiği, Emevilerin zalimliği, Kerbela matemi hep ön planda tutulan İslam anlayışı hâkim olmuştur.¹⁴⁷ Buna ek olarak Türkler eski yaşantılarındaki hareketli ve savaşçı ruhunu İslam'daki cihat anlayışı ile bütünleştirmişler ve cihan hakimiyeti düşüncelerine dini değer katmışlardır. Aslında Türkler İslam'ı kabul ederek asimile olmaktan kurtulmuş, milli kimliklerini koruma ve geliştirme fırsatı bulmuştur.¹⁴⁸ İslam'ın Türkler arasında yayılmasını sağlayan önemli faktörlerden biri de dervişler olmuştur. Türkler İslamiyet'i yayma çabası içinde olan dervişleri eski dinlerinde kutsiyet verdikleri ozanlara benzetiyor ve dediklerini dikkate alarak saygı duyuyorlardı. Bu kişilere “ata” veya “baba” diyorlardı.¹⁴⁹ Dervişlerin Türkler tarafından çabuk benimsenmesinin arka planında eski akidelerindeki ata, baba, kam gibi baskın karaktere sahip olan kişilere benzetiliyor olması vardır.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 276.

¹⁴⁶ Bk. İbn Fadlan, *Seyahatnamesi ve Ekleri*, Çev. Ramazan Şeşen, 1. Baskı (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 10 vd.

¹⁴⁷ Bk. Sayın Dalkıran, “Alevi Kimliği ve Anadolu Aleviliği Üzerine Bir Deneme”, *Ekev Akademi Dergisi*, 10 (2002): 105.

¹⁴⁸ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 278.

¹⁴⁹ Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 67.

¹⁵⁰ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 169.

Araştırmacılar, Türklerin İslam dinini tanıdıktan sonra benimsemelerinin ilk sebebi olarak, eski Türk dininde doğmamış, doğurmamış tek Tanrı'ya olan inancın, İslam'daki inanç sistemiyle benzerlik olmasını göstermişlerdir. Bu yüzdendir ki onlar Müslüman olduktan sonra bile Allah sözcüğünün yerine Tanrı kelimesini kullanmaya devam etmişlerdir.

Türklerin Müslüman olmaları II/VIII. asırdan IV/X. asrın ikinci yarısına kadar sürmüştür, özellikle göçebe zümrelerin İslamlaşması IX/XV. asra kadar devam etmiştir.¹⁵¹ Maverâünnehir ve çevresindeki yerleşik halde bulunan Türkler, medreselerde kitabi İslamiyet'i öğrenirken; geçmişte Şamanizm, Budizm, Maniheizm gibi mistik inanışları benimsemiş göçebe Türk boyları yeni kabul ettikleri İslamiyet'i şehirdekiler gibi kitaptan öğrenemedikleri ya da hayat tarzlarına uyduramadıkları için tamamıyla benimseyememişlerdir.¹⁵² Göçebe olan Türk topluluklarının çoğu İslamiyet'i kabul ettikten sonra hatta Anadolu'ya göç ettikten sonra bile uzun süre göçebe hayatı sürdürmüşlerdir. Göçebe Türklerin kabul ettikleri inanç tam anlamı ile Sünnilik değildi. Onlar eski inançları, gelenekleri ile yeni kabul ettikleri İslam'ı sentezlemiş, Anadolu'ya göç edene kadar karşılaştıkları inançları bünyelerine katmaları ve göç ettikten sonra da sufi hareketi olan Bâtîni-İsmaili dailerden etkilenmeleri ile bir kimlik kazanmışlardır. Türklerin İslamlaşmaya başlamasıyla Gazneliler, Selçuklular, Harezmsahlar gibi Müslüman Türk devletleri birbiri ardına kurulmuştur. Uygurların İslamlaşması ise Moğol istilasını müteakip, Tuğluk Timur'un Müslüman olması üzerine hızlanmıştır.¹⁵³

2.2. Türklerin İslamlaşmasında Mezheplerin ve Dini Grupların Rolü

Türklerin büyük çoğunluğu İslam'ı Araplar aracılığıyla değil, acemler vasıtasıyla almıştır.¹⁵⁴ Türkler, Arapların fetih hareketiyle İslam'ı tanımadan önce tüccarlar aracılığıyla İslam'ı tanımaya başlamışlardır. Tüccarlar ticaret maksadıyla Türk yurdunun çoğu bölgesine ulaşmayı başarmışlar ve İslamiyet'i Türkler arasında en ücra yerlere kadar taşımışlardır. Türklerde İslamlaşma yerleşik kesim ile göçebe

¹⁵¹ Bk. Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 245.

¹⁵² Bk. İpek, *Şia'dan Kızılbaşlığa Türklerde Alevilik*, 35.

¹⁵³ Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliği*, 80-81.

¹⁵⁴ Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 169; Bk. Ethem Ruhi Fırlı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, (İzmir, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2011), 542.

kesim arasında aynı düzeyde gelişmemiştir. Merkezi yerleşim birimi olarak görülen şehir, kasaba vb. yerleşim birimlerinde devletin kontrolünde kitabi ya da medreseye dayandırılan din anlayışı gelişirken, merkezi sayılmayan, kırsal bölgelerdeki yarı göçebe ve göçebe zümreler arasında kitabi dinden farklı “popüler İslam anlayışı” şeklinde ifade edilen bir Müslümanlık anlayışı gelişmiştir.¹⁵⁵ Göçebe yaşayan Türklerin belli aralıklarla mekan değiştirmesi sebebiyle zor şartlara sahip yaşam tarzları, onları kitabi dini öğretecek medrese gibi mekanlarla temassız bırakmıştır. Bu açığı kendini dine adanmış gezgin dervişler kapatmaya çalışmıştır. Bu dervişler usul ve furu konusunda onların anlayacağı dilden bilgi vererek göçebe İslam anlayışının oluşmasında etkin rol oynamışlardır. Emeviler döneminden beri Arapların Türk göçebelerine sunduğu İslam’ın hükümleri, göçebe yaşam şartlarında uygulanması daha ağır geldiği için sufilerin sunduğu İslam daha cazip gelmiş ve etkin olmuştur.¹⁵⁶ Göçebe Türkmenlerin önce İran etkisiyle daha sonra mistik kökenli tesirlerle öğrendikleri İslam’ı kendi geleneksel inanç yapılarıyla özdeşleştirmişler ve bu inanç Sünni Müslümanlıktan bazı bakımlardan farklılaşmıştır.¹⁵⁷

Fetih hareketlerinin başlamasıyla Emevi Devleti’nin Arap milliyetçiliği üzerine kurduğu politikası ve Arap olmayanlar üzerinde kurduğu baskı sebebiyle yeni Müslüman olan Türkler üzerinde Şii unsurların etkili olmasına yol açmıştır. Emeviler döneminde Ali evladına yapılan zulüm ve dışlayıcı davranışlar Türkler arasında taraf tutma eğilimi doğurmuştur. Şii unsurlar yeni Müslüman olan Türklerin İslam’ı anlamasında ve yorumlamasında etkin bir faktör olmuştur. Şii unsurların etkisiyle İslam’ın yorumlanmasında Ehl-i Beyte duyulan sevgi ve saygı bağı ön plana çıkmıştır. Batını düşüncelerde de hâkim olan bu bağlılık Türkler arasında VIII. ve IX. yüzyıllarda faaliyet gösteren Hurremilik, Müslimilik, Rızamilik gibi fırkalarla yayılma fırsatı bulmuştur.¹⁵⁸ Bu Batını fırkaların İslam’daki ibadetlere getirilen farklı ve serbest uygulamalar göçebe yaşayan Türklerle daha cazip gelmiştir. İslam’a kolaylaştırıcı bir yaşam tarzı sunan bu batını düşünce akımından, şehirlerden ve

¹⁵⁵ Bk. Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 245.

¹⁵⁶ Bk. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 274.

¹⁵⁷ Bk. Bozkuş, “Türklerin İslamiyet’i Kabulü ve Aleviliğin Türkler Arasında Yayılması”, 413.

¹⁵⁸ Bk. İpek v.dğr., *Şia’dan Kızılbaşlığa Türklerde Alevilik*, 32.

kitabî eğitim veren medreselerden uzak yaşayan göçebe Türkler fazlasıyla etkilenmişlerdir.

Türkler İslamiyet’le tanışmadan önce sadece Şamanlık inancı değil bununla birlikte Budistlik, Mâni Dini, Hristiyanlık, Zerdüştlük gibi dinlerin de etkisi altında kalmıştır. Yusuf Ziya Yörükân’a göre, Türkler Müslüman olduklarında Şamanist inançları haricinde diğer kabul ettikleri dini silip atabilmişler ama onlardan daha kadim olan Şamanist ananelerini İslamiyet içinde yaşatmaya devam etmişlerdir.¹⁵⁹ Türkler İslam öncesi maddî-manevî birçok kültürü sanki ihtida ettirmişçesine İslam’ın içinde yoğurmuşlardır. Ahmet Yaşar Ocak göçebe, yarı-göçebe halk kitlelerin Müslümanlığı hakkında: “Bu İslam yorumunda, ağır tabiat şartları altında sürdürülmekte olan konar-göçebe hayatla uyuşmayan şer’î emir ve yasaklar pek yer bulamıyor, onların yerine eski ritüeller görünürde bir İslam cilası altında geniş ölçüde varlığını sürdürmeye devam ediyordu”¹⁶⁰ ifadelerini kullanmıştır.

Abbasiler döneminde, Emeviler döneminde uygulanan yanlış politikanın aksine daha ılımlı bir politika uygulanmıştır. Farklı milletlere kendini sevdirmeyi başaran Abbasiler, Türklerde ihtida sayısının artmasına vesile olmuştur. Türklerin gönülleri birer birer Müslümanlar tarafından fethedilirken, diğer yandan sufi gezgin dervişler İslamlaştırma faaliyetini yürütüyorlardı. Bu dervişler gittikleri yerlere zaviyeler kurup İslam’ın kalıcılığını sağlamışlardır. Direkt Müslüman Araplardan alınmayan, acem ve dervişlerden alınan bu ilkel düzeyde İslam anlayışı Türklerin büyük kesimine hitap etmiştir. Dervişler gittikleri yerlerde sahip olunan inançları kendi görüşleri ile harmanlayıp sunmuşlardır.¹⁶¹ Mutasavvıfların Türkler üzerindeki etkisinin büyük olmasının sebebi olarak, Türklerin eski dini inanışlarındaki kamlara benzetmelerini gösterebiliriz. Kamları ile özdeşleştirdikleri bu sufiler göçebeleri İslam dairesine katma için onların hayat felsefelerine uygun İslam sunmuşlardır.¹⁶² Özellikle sınırlara yerleştirilen Türklere sunulan Müslümanlık büyük bilginlerin Müslümanlığı değil, gezgin din adamlarının ya da dervişlerin sunduğu

¹⁵⁹ Bk. Yusuf Ziya Yörükân, *Anadolu’da Aleviler ve Tahtacılar*, Haz. Turhan Yörükân, 4. Baskı (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), 36.

¹⁶⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, 15. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 49.

¹⁶¹ Bk. İpek v.dğr. *Türklerde Alevilik*, 31.

¹⁶² Bk. Ahmet Turan-Harun Yıldız, “Tarihten Günümüze Anadolu Aleviliği”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26/26-27 (2008): 15.

Müslümanlıktı.¹⁶³ Halk dindarlığı diyebileceğimiz bu inançla sınırdaki Türkler cihad ruhuna erişiyorlar ve İslam topraklarını genişletiyorlardı.

Türklerin İslamlaşma sürecinde Sünnilik, Şiilik ve Tasavvufi akımlar etkin rol almıştır. Horasan ve Maveraünnehir’de Sünnilik geniş taraftar bulmuştur. Türklerin Sünniliği Abbasi Devleti ile başlamış, Samani Devleti ile yoğun bir şekilde devam etmiştir.¹⁶⁴ İmam-ı Azam Ebu Hanife Numan b. Sabit’in fikhi ve itikadi görüşleri Horasan ve Maveraünnehir’de yayılmış, özellikle sınır bölgelerinde yer alıp cihad ve irşat faaliyetlerine katılan, politika konusunda çekimser kalan insanlar tarafından “Mürchie” adı altında temsil edilmiştir.¹⁶⁵ Maturidi, Mürcii anlayışı sistematik olarak işlemiş ve Maturidi’nin şahsında IX. yüzyılın başlarında Maturidi ekolü olarak Ehl-i Sünnetin ikinci büyük ekolü olmuştur.¹⁶⁶ X. yüzyılda Eş‘ariye paralel olarak Orta Asya’da Maturidi, muhafazakâr kelimcilerin görüşleri ile Mu‘tezile’nin görüşlerini rasyonel bir çizgide birleştirmiş ve yeni bir Sünni kelam inşa etmiştir.¹⁶⁷ İtikat alanında Maturidi mezhebini benimseyen Türkler, fıkıh alanında da Hanefi mezhebine uymayı tercih etmişlerdir. Samani Devleti Maturidi ekolünü benimseyerek resmi görevli atamalarında Hanefi ilim adamlarını tercih etmişlerdir.¹⁶⁸ Abbasi ordusunda Sünniliğin savunucu olan Türk askerleri, Samani devletinde de bu savunuculuğu devam ettirmiştir.¹⁶⁹ Samaniler döneminde Sünni kelam gelişme göstermiş, bu dönemde ilahiyat alanında büyük gelişmeler olmuş ve birçok İslami eser verilmiştir. Bu dönemdeki eserlerin Arapça ve Farsça yazılması birçok Türk kitlesinin bu fikirlere ulaşmasını engellemiştir. Özellikle Türklerin Fars edebiyatının hâkim olduğu kültürel ortamda İslam’ı tanımaları birçok Fars düşüncesinin Türklere sirayet etmesine sebep olmuştur.¹⁷⁰

Türklerin çoğu Sünni-Maturidi mezhebine tabi olmuşlardır. Hanefi-Maturidi mezhebi Türklerin milli mezhebi haline gelmiştir. Maturidi mezhebinin diğer

¹⁶³ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 262.

¹⁶⁴ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 165.

¹⁶⁵ Bk. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Süreçlerinde Mürchie ve Tesirleri*, 3. Baskı (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 197.

¹⁶⁶ Bk. Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 246-247.

¹⁶⁷ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 263.

¹⁶⁸ Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliği*, 87.

¹⁶⁹ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 262.

¹⁷⁰ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 264.

mezheplere oranla daha hoşgörölü olması, iman ve irade konusunda kişinin hürriyetini ön plana çıkarması Türkler tarafından daha çok benimsenmesini sağlamıştır. Hatta bu mezhebin dışında kalan mezhep ve düşüncelerle mücadele etmişlerdir. Türk devletleri Abbasi halifelerinden berat almışlar ve Abbasîlere bağılılığını belirterek Sünni çizgi içinde kalmışlardır. Karahanlı Devleti ve Gazneli Devleti Abbasi hilafetine bağılı kalmışlar, Ehl-i Sünnet esaslarını benimsemişler ve Şiiliğe karşı şiddetli tutum sergilemişlerdir.¹⁷¹ Karahanlılar döneminde birçok fakih, muhaddis ve ilim adamı yetişmiştir.

XI. yüzyılda Maverâünnehir’de Büyük Selçuklu Devleti Sünni İslam’ı benimsemişler, Sünniliğin bayraktarlığını yapmışlar ve bir süre sonra İslam’ın temsilcisi olmuşlardır. Selçuklu Devleti Şii-Bâtini hareketlere karşı savaş açmış, Sünniliğin ve Hanefiliğin savunuculuğunu yapmışlar, baş kadılığa da Hanefi âlimleri getirmişlerdir. Selçuklu Devleti’nin bazı dönemlerinde Hanefi, Şafi ve Eş’ariler yaftalanıp göçe mecbur edilse de Sultan Alparslan’ın vezirliğe Şafi mezhebinden olan Nizâmü’l-Mülk’ü getirmesiyle Ehl-i Sünnet tekrar etkin olmaya başlamıştır. Selçuklular döneminde açılan medreselere Nizamu’l-Mülk’ün öncülüğünü yaptığı Nizamiye medreseleri de eklenmiş ve o dönemde Şii-Fatımilerin Sünni aleyhtarı faaliyetlerine karşı mücadele etmişlerdir.¹⁷²

İslamlaşma sürecinde Türkler Sünnilikten başka diğer mezhep faaliyetlerinin tesirinde de kalmışlardır. Sünnilik ve Şiiğin etkin olduğu Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde Mürcii, Mu‘tezeli, Kerrami gibi mezheplerin varlığından bahsedebiliriz. Sicistanlı bir Hanefi olan Abdullah b. Kerram’ın (806-869) kurduğu Kerramiyye fırkası daha IX. yüzyılda Türklerin sufi kökenli İslam anlayışının oluşmasında etkin rol oynamıştır.¹⁷³ Horasan ve Hindistan bölgesinde birçok insana nüfuz etmiş ve birçok Türk’ü İslam dairesine sokmayı başarmıştır. Kerramiyye fırkası, basit halk kitleleri arasında sufiyane hayat tarzıyla yapılan vaazlarla İslam’ı

¹⁷¹ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 295,

¹⁷² Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 313 vd.

¹⁷³ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 273.

halk kitleler arasında yaymayı başarmıştır.¹⁷⁴ Kerramiler'in imanı yayma yönündeki çabası, Sünni olan Gazneli hükümdarları tarafından takdirle karşılanmıştır.¹⁷⁵

Abbasiler Döneminde varlığını hissettiren Mu'tezile mezhebi belli bir olgunluğa erişmiş ancak Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'nin içlerinden ayrılmasıyla popülaritesini yitirmiştir. Varlığını Şii fırka olan Zeydiyye ile sürdürmeye çalışan Mu'tezile¹⁷⁶, Horasan ve Harezmi'de Moğol istilasına kadar varlığını bir süre devam ettirmiştir.¹⁷⁷

Şii mezhebinin Türklerin İslam anlayışına olan tesirlerini inceleyecek olursak, daha önce belirttiğimiz üzere Türkler İslamiyet'le karşılaştıkları ilk zamanlardan itibaren Şii-Bâtîni isyanların içinde aktif rol almıştır. Selçuklular her ne kadar Şii-Bâtîni unsurlarla mücadeleye etmeyi dini bir siyaset olarak uygulasa da göçebe Türkmenlerin eski kavmi adetlerinin tesirinde kalmaları ve özellikle Oğuz Türklerinin kendi an'anelerine daha yakın görüşler sunan Bâtîni cereyanların etkisiyle İslami anlayış oluşturmuşlardır. Bâtîni cereyanlara meyletmelerinin arka planında ise, Bâtîni dailerin göçebe gruplar arasındaki propagandasını felsefi izahlardan uzak, basit ve onların hayatlarına uygun şekilde sunmuş olmalarından kaynaklanmıştır.¹⁷⁸ Sünniliğe yakın tarikatlar şehirli kesim arasında taraftar bulurken, Türk an'anelerine daha uygun olan Şii kanallı Bâtîni unsurlar göçebeler tarafından tercih edilmiştir. Özellikle Oğuzlar Ehl-i Sünnet merkezli tarikatlardan çok bu batîni cereyanlardan etkilenmiş, "hulûl", "ibahe" gibi Bâtîni esasları Azerbaycan ve hatta uzantıları Anadolu'da görülebilen Kızılbaş, Alevi, Ali İlahi gruplarında kendini göstermiştir.¹⁷⁹

Türkler arasında kendini gösteren diğer Bâtîni tarikatlara Kalenderiye, Haydariye'yi ve Melametiye'yi örnek verebiliriz. Melametiye hareketi Maverâünnehir bölgesine nüfuz etmiş ve dervişler aracılığıyla Türkler arasında yayılmıştır. İlk dönemlerde nefsin arzularına karşı çıkıp gösterişten uzak durmak ve iyilikleri gizlemek olarak uygulansa da sonraki dönemlerde bu anlayış sahibi bazı

¹⁷⁴ Bk. Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 252.

¹⁷⁵ Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliği*, 91-92.

¹⁷⁶ Bk. Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Süreçleri*, 167-168.

¹⁷⁷ Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliği*, 92-93.

¹⁷⁸ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 320.

¹⁷⁹ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 323.

insanlar aşırıya kaçmış ve kendilerinin kınanmasını istemişlerdir.¹⁸⁰ Adap, erkân, tekke zaviye gibi belli şekli unsurları ve müesseseleri kabul etmediklerinden tarikat hüviyetine sahip bir oluşum olarak tarih sahnesinde yerini alamamıştır.¹⁸¹ Ancak diğer tarikatlar üzerinde belirli ölçüde etki yaratmıştır. Haydariye ve Kalenderiye tarikatları Selçuklular zamanında Oğuzlarda göçebe Türkmen grupları arasında ortaya çıkan sufi karakterli kişiler tarafından yayılmıştır. Türkler arasına İslamiyet bu sufi cereyanlarla girmiş ve X. yüzyılda Buhara, Semerkand, Fergana gibi şehirler Bab, Baba veya Ata diye anılan, Ahmet Yesevi çevresinde görülen Arslan Baba, Korkut Ata, Çoban Ata gibi sufilerle dolmuştur.¹⁸² İslam'ı tanıdıkları ilk dönemde kam ve ozanların yerini “baba” ve “ata” olarak anılan dervişler almaya başladı.¹⁸³ XI. yüzyıldan beri Türklerin Batı'ya doğru göçünü başlatan Ahmet Yesevi, Türklerin önder kabul ettiği bir şahsiyettir. Kurucusu Ahmet Yesevi (563/1167) kabul edilen Yesevilik; Türkmen göçebeler arasında en çok taraftara sahip olmuş ve ferdi dervişlikten öte tarikat yapılanmasına bürünmüştür. Yesevi, İslam'ın hükümlerini Türklere kendi örf ve gelenekleriyle örtüşen, sade ve anlaşılır bir dille anlatmıştır.

Horasan ve Maverâünnehir'de Samanilerle başlayan ticari ve ilmi hayat, ekonomi ve kültür seviyesini yükseltmiş, birçok din âlimi yetişmiştir. Medrese ve ribatlarda yetişen âlimlerin dine hizmetlerinin yanı sıra dervişlerin ferdi faaliyeti de eklenmiştir. Kendini dini tebliğ ve irşada adayan bu dervişler uzak coğrafyalarda serbestçe dolaşarak dini yaymaya gayret etmişlerdir. Sufilik İslam'ın Türk yurtlarında yayılmasında ana kanallardan biri olmuştur. Horasan ve Batı Türkistan'da sufi hareketinin ilk ayağını oluşturan ve bölgedeki ilk temsilcileri arasında Şakik b. İbrahim el-Belhi el-Ezdi ve İbrahim b. Edhem'i gösterebiliriz.¹⁸⁴ Tasavvuf ehli olan bu kişiler Türk Müslümanlığının oluşmasında etkin rol almıştır. Türkler İslam akidelerini uygularken bir yandan Hanefî çizgiyi takip ederken, diğer yandan onların son derece esnek, müsamahalı vicdan ve fikirlerinden kaynaklanan Ehl-i Beyt temayüllü bir İslam anlayışı oluşmasını sağlamıştır. Şehirlerde kitabi din

¹⁸⁰ Bk. Zamira Ahmedova, *Türkler Arasında İslamiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 33.

¹⁸¹ Bk. Tokalak, *Ahilik, Bektaşilik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*, 362.

¹⁸² Bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik: Kalenderilik (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, (Ankara: TTK Yayınları, 1992), 23.

¹⁸³ Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 50.

¹⁸⁴ Bk. Esen, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi*, 149-150.

anlayışının hâkim olduğu Sünni-Hanefî formda İslam yaşanırken, taşralarda ve göçebelerde sufi cereyanlı İslam yaşanmıştır. Tasavvufi fikirlere alışmış olan Türkler, eski geleneksel inançlarının akidelerini, İslam'ın sufi yorumlarıyla harmanlayıp dinin fihhi hükümlerinden uzak ama bir o kadar samimi Müslüman olmuşlardır.

Sonuç olarak Sönmez Kutlu'nun Türklerin İslam algılama ve yaşatma konusundaki tespitini uygun bularak konuyu sonlandırmak istiyoruz: “Tarihsel süreçte İslâm'ı ilk benimseyen toplumların oluşturduğu dindarlığı incelediğimizde, bu dindarlığın pratik uygulamalar üzerinden amelî-fikhî tezahürleri; inanç konusunda siyasi ve itikâdi tezahürleri, bireysel dini tecrübeler konusunda mistik ve tasavvufi tezahürleri görülmektedir. Bu dindarlığın fikhî-amelî cephesini, pratik boyutunu Hanefilik, itikadî-inanç cephesini Maturidilik, tasavvufi ve ahlak boyutunu Yesevilik oluşturur. Böylece Türkler dini metinleri aklın verileriyle bütünleştirerek ahlak merkezli bir din anlayışının veya Türk dindarlığının temellerini attılar.”¹⁸⁵

2.3. Müslüman Türklerin Anadolu'ya Göçü ve Anadolu'nun Genel Durumu

Anadolu'nun XI. yüzyıldan öncesine baktığımızda buranın kendine özgü bir bütünlük arz etmediği görülür. Bu coğrafya üzerine yerleşmiş milletler geçici ya da uzun yaşamış olsa da hiçbir milletin ülkesi olmamıştır.¹⁸⁶

Büyük Selçuklu Devleti Sultan'ı Alparslan'ın 1071'de Anadolu'nun kapılarını Türklere açmadan çok daha önce Türkler Anadolu'ya muhtelif zamanlarda göç etmeye başlamışlardır. Göçebe Türklerin Anadolu'ya akınlarını milattan öncesine kadar götürenler dahi vardır.¹⁸⁷ Bizans-Sasani hudut boylarında yaşayan Türkler Anadolu'ya gelmişler, bir kısmı Anadolu'ya yerleşmiş ve bu yerleşenlerin çoğu Anadolu'nun yerlileri ile kaynaşarak Türkçeyi ve kültürlerini unutmışlardır.¹⁸⁸ Emeviler zamanında Bizans'ın sınır bölgelerinde boş bıraktığı yerlere Avasım¹⁸⁹

¹⁸⁵ Sönmez Kutlu, “Orta Asya'da Türkler ve İslam Tasavvuru, Orta Asya'da İslam-Temsilde Fobiye”, *Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara-Türkistan*, 2 (2012): 738.

¹⁸⁶ Bk. Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi*, 56.

¹⁸⁷ Bk. Abdullah Kaya, “Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Ekev Akademi Dergisi*, 18: 59 (2014), 213.

¹⁸⁸ Bk. Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi*, 60.

¹⁸⁹ **Avasım:** Türklerin yerleştirildiği sınır şehirleridir. Cihat maksadıyla sınır bölgelere yerleştirilen veya gazadan dönerken ülkeye girmeden önce düşman saldırılarına karşı sığınıp, korundukları bölgelere “avasım” denmiştir.

yerleri kurulmuştur. Abbasi döneminde bu Avasım bölgeleri onarılmış, buraya çoğunluğu Türk olan Horasanlılar yerleştirilmiş ve Anadolu'ya akınlar düzenlemişlerdir.¹⁹⁰ Selçuklulardan evvel Türklerin Anadolu'ya gelişleri bazen direkt kendi gelişleri şeklinde bazen de farklı milletler aracılığıyla olmuştur.¹⁹¹ Daha Selçuklu Devleti'nin kurulmasından önce bazı Oğuz aşiretleri Azerbaycan ve Erivan'a gelerek Anadolu'nun sınırlarına yerleşmişlerdir.¹⁹² Hatta 1071'den önce Bizans tarafından Hristiyanlığı kabul eden Türkler ve Peçenek Türkleri Bizans tarafından Anadolu'ya yerleştirilmiş ve bu Türkler Malazgirt savaşında Bizans tarafında değil kendi ırkdaşları tarafında yer alarak zafer kazanılmasında büyük etkisi olmuştur.¹⁹³ Selçuklu Devleti Anadolu'ya fetih hareketlerinden önce Türkleri gruplar halinde Anadolu'ya sevk etmiştir. Asıl göç Malazgirt (1071)'den sonra henüz Müslümanlığının üzerinden çok zaman geçmeyen Oğuz Türkleri tarafından olmuştur. Hatta Oğuz boylarına henüz Müslüman olmamış Hazarlar ve Kıpçaklar, Moğol İstilasından kaçan Harezmler, Akkoyunlu Türkmenleri, Moğol-Tatar Türkmenleri de eklenmiştir.¹⁹⁴ Bu yüzden Anadolu'da Türk varlığının çoğalması ve Anadolu'nun İslamlaşması bir süreç içerisinde ve tedrici olarak gerçekleşmiştir. Selçuklu Devletinden önce Müslüman Türkler de Anadolu'yu yaklaşık iki asır önce keşfetmişler ve gaza niyetiyle bu topraklara ulaşmışlardır.¹⁹⁵

Müslüman Türkler Anadolu'ya geldiğinde burası farklı kavim ve mezheplerden oluşan Hristiyan ülkesiydi.¹⁹⁶ Buranın halkı Ermeniler, Süryaniler, Gürcüler vs. gibi etnik gruplardan oluşuyordu.¹⁹⁷ Bizans'ın kurduğu feodal toprak düzeninden dolayı yerli halk ciddi şekilde fakirleşmiştir.¹⁹⁸ Ancak ekonomik sıkıntılardan dolayı Anadolu'daki nüfus önemli oranda azalmıştı. Bizans'ın düşmanca tavrına maruz kalan Ortodoksluğa bağlı olmayan Hristiyan halk, Bizans'ın merkezi olan İstanbul'a uzak Anadolu'nun doğusu ve güneyinde, Suriye ve Irak

¹⁹⁰ Bk. Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi*, 61-62.

¹⁹¹ Bk. Kaya, "Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme", 213.

¹⁹² Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 349.

¹⁹³ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 349-350.

¹⁹⁴ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 350.

¹⁹⁵ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 165.

¹⁹⁶ Bk. Tokalak, *Ahilik, Bektaşilik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*, 83.

¹⁹⁷ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 350.

¹⁹⁸ Bk. Kaya, "Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme", 213.

içlerinde yaşıyorlardı.¹⁹⁹ Bizans, kendisi gibi Hristiyan olan fakat farklı etnik kökenli halkı Rumlaştırma ve Ortodokslastırma çabasında olduğu için halk, Bizans yönetiminden yana hoşnutsuzluk içindeydi.²⁰⁰ Bizans'ın içinde bulunduğu bu karışıklık Türklerin Anadolu'nun fethine ortam hazırlamıştır. Türkler Anadolu topraklarına geldiğinde çoğu bölgede hiçbir direnişle karşılaşmamışlardır. Türklerin Anadolu'ya karşı fetih hareketlerini Bizans için bir cezalandırma olarak görmüşler; yine Bizans'a karşı bu halk Türklerden yardım istemişler ve fetih hareketlerini kolaylaştırmak için Türklere yardım etmişlerdir.²⁰¹ Öyle anlaşılıyor ki Bizans'ın kendi dindaşlarına uyguladığı baskı Türklerin Anadolu'yu fethetmesini kolaylaştırmıştır. Bizans'ın yerli halkı Türklerin inanç ve kültüre saygılarını müşahede etiklerinden olsa gerek, kapılarını rahatlıkla Türklere açabilmişlerdir. Anadolu'nun fethinden sonra Hristiyan köylülerin çoğu Türklerin yönetimi tercih etmişler ve eski yerlerinde kalmaya devam etmişlerdir.

X. yüzyılda Türk beylikleri arasında çıkan anlaşmazlıklar ya da Selçukoğulları arasındaki iktidar mücadelelerinde yenilen tarafın bölgeyi terk ederek yeni yurt arama girişimleri doğrultusunda Anadolu'yu doğru arayışa geçmişlerdir.²⁰² Selçuklu sultanları Malazgirt zaferinden önce kendileri için emniyetsizlik ve asayişsizlik sebebi görülen Türkmenleri Anadolu'ya gaza düşüncesiyle aşama aşama sevk etmiştir.²⁰³ Bu yöntemle hem Türkler yurt edinmişler hem de Bizans'la mücadelede önemli bir güç elde etmişlerdir. Asıl göç hareketlerinin başladığı dönüm noktası Sultan Alparslan ile olmuştur. Çok uzak bozkırlardan gelip Selçuklu hizmetine dâhil olan Türkmen kitleleri için Anadolu, yaylaları, iklimi ve bitki örtüsü ile kendi yaşantılarına çok uygun bir yer olduğu için fethedilmek istenmesi gayet tabii idi.²⁰⁴ Bu yüzden Anadolu, yaşam şeklini devam ettirebilecekleri bir mekân olduğu için, yurt edinme fikri daha cazip gelmiştir. Tarihe Malazgirt Savaşı olarak geçen 1071'de Sultan Alparslan sayıca az olmalarına rağmen Bizans ile savaşmış, ancak Bizans ordusu içindeki Şamani Uz (Oğuz) ve Peçeneklerin ırkdaşlarının yanına

¹⁹⁹ Bk. Tokalak, *Ahilik, Bektaşilik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*, 84.

²⁰⁰ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 350.

²⁰¹ Bk. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 1.Baskı (İstanbul: E Yayınları, 1979), 203.

²⁰² Bk. Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi*, 78-80.

²⁰³ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 355.

²⁰⁴ Bk. Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı*, 263.

geçmesiyle bu savaş Türkler lehine zaferle sonuçlanmıştı.²⁰⁵ Bu zafer ile Anadolu hem Türk vatani haline gelecek hem de İslamlaşacaktı. Selçuklu hükümdarları Bâtını ve İsmaili fikirler haricindeki tebaasının din ve mezhep düşüncelerine saygı duymuş, fikir ve vicdan hürriyetine dayalı siyaset takip etmişlerdir.²⁰⁶ Anadolu göç yaklaşık iki ya da üç asır sürmüş ve Türkler yerleştikleri şehir ve kasaba da “gayr- Müslim” Hristiyanların oluşturduğu halkla birlikte yaşamıştır.²⁰⁷ Sultan Alparslan’ın oğlu Melikşah’ın tahta geçmesiyle Türkmenlerin Anadolu’ya iskânı daha planlı olmuş ve Türk boyları parçalanarak iskân edilmiştir.²⁰⁸ Artık Türk vatani haline gelmeye başlayan Anadolu’da İslamlaşma da hızla artıyordu.

Anadolu’ya ciddi göçler XI. yüzyılda başlamış, bazen sürekli bazen de belirli aralıklarla devam etmiştir. XIII. yüzyılda Moğol istilasından kaçan ya da Moğol Devletinin bilinçli olarak hâkimiyet sağlamak amacıyla ordularıyla beraber gönderdiği Türkmen aşiretlerinin Anadolu’ya girdiğini görmekteyiz. Moğol saldırısından sonra Anadolu’ya birçok Türk grup akın etmiş, dağlık ve sahil bölgelere yerleşmişlerdir. Bunun yanı sıra XIII. yüzyılın ikinci yarısında hala Bizans’ın elinde bulunan Batı Anadolu topraklarını ele geçirip, buraların Türkleşmesini ve İslamlaşmasını sağlamışlardır.²⁰⁹ Türk kitlelerini kendine çeken Anadolu’da, Türkler ya beylerin hizmetine girerek iskân etmiş ya da konar-göçebe yaşamayı sürdürmüştür. Anadolu’ya göç eden göçebe Türkmenler Türkistan’daki yaşayış tarzını ve kültürlerini beraberinde getirmişler ve yeni bölgelerdeki göçebe hayatlarını hatıralarıyla beraber yaşatmışlardır. Anadolu’ya gelen yerleşik halk kesimi de mevcuttu. Selçuklular ile gelen yerleşik halk daha önce Anadolu’ya gelmiş Türkleri yerleşik düzen kurmuş olarak buldular. Asıl yerleşik hayata geçen ve yerleşik halkı oluşturan kesim Selçuklu kumandanları oldu. Bu kumandanlar kendi gazilik hüviyetlerini bırakarak tamamen şehre adapte olmuşlar, emlak zengini olduktan sonra birçok cami, medrese, zaviye, hankâh yaparak Anadolu’nun İslamlaşmasına yardım etmişlerdir.²¹⁰ Ancak Anadolu yapılanmasında henüz din

²⁰⁵ Bk. Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı*, 267; Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 207-208.

²⁰⁶ Bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 213.

²⁰⁷ Bk. Şeker, *Anadolu’nun Türkleşmesi*, 65.

²⁰⁸ Bk. Şeker, *Anadolu’nun Türkleşmesi*, 83-84.

²⁰⁹ Bk. Şeker, *Anadolu’nun Türkleşmesi*, 86- 87.

²¹⁰ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 356.

adamlarının yetiştirilmesi ve hizmete girmesi için erken bir dönem olduğundan, ulema ve kadı ihtiyacı İran ve Horasan olmak üzere diğer İslam ülkelerinden tedarik edilmiştir.²¹¹

Moğol istilasını müteakip gelmiş olanlar arasında bilim adamları, sanatkârlar, tüccarlar ve esnafların yanında farklı tarikat kollarına mensup şeyh ve dervişler de bulunmaktaydı. Bu dönemde Mevlana Celalettin Rumi'nin babası Bahaüddin Veled ve Ahmet Yesevi'nin, aralarında Hacı Bektaşî Veli'nin de olduğu birçok öğrencinin geldiğini söyleyebiliriz.²¹² Anadolu'ya gelenlerin ekseriyeti gaza ve cihat ruhuyla geldiği için "İ'la-yı kelimetullahı" yayma amacıyla Anadolu'yu İslamlaştırmada büyük rol oynamışlardır. Anadolu'nun yerli halkı ile kaynaşmalarına rağmen kendi dil ve kültürlerini yaşatmışlardır. Anadolu'nun bugünkü kültürel yapısını geçmişten soyutlayarak incelersek doğru bir hüküm elde edilemez. Türkler Orta Asya'dan getirilen birikmiş kültür izlerini çoğu unsurda yaşatarak günümüze kadar ulaştırmışlardır.

²¹¹ Bk. Günay-Güngör, *Türk Dini Tarihi*, 357.

²¹² Bk. Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi*, 89.

İKİNCİ BÖLÜM

ALEVİLİK VE BEKTAŞİLİK

1.Alevilik

Alevi terimi, tarihsel süreç içerisindeki kullanımını dikkate aldığımızda farklı dönem ve zamanlarda, farklı bölgelerde farklı anlamlarda kullanıldığını görürüz. “Alevi” kavramı üzerinde araştırma yapanlar bile adlandırmanın ve adlandırmanın içine sokulan kavram dünyasındaki alt grupların tanımlama ve tasnifinde fikir birliğine varamamışlardır. Bunun nedenleri arasında tanımlanan zümre hakkında yeterince bilgi sahibi olmamayı veya konu hakkında yeterli bilgi ve belgenin olmayışını gösterebiliriz. Başka bir nedeni de çok geniş coğrafyaya ve tarihi arka plana sahip bu zümreler için bir bütünlükten bahsetmenin mümkün olmayışdır.²¹³ “Alevi” sözcüğü zaman içerisinde birçok anlamda kullanılmıştır. “Alevi” sözcüğünün yüzyıllar boyunca sosyal ve tarihi süreci göz ardı edildiğinde doğru tanımlamada bulunmak elbette mümkün olmayacaktır. Çünkü zaman içerisinde yaşanan sosyal, siyasal, tasavvufi değişimler, terim üzerindeki algıyı ve tanımlamayı da değiştirmiştir. Konumuz açısından en doğru “Alevi” tanımlamasını yapmak tespit ve değerlendirmemizi daha anlaşılır kılacaktır.

1.1. Alevilik Nedir?

Alevi sözcüğü Arapça 'da Ali'ye mensup, Ali'ye ait anlamlarına gelmekle²¹⁴ beraber bilim adamlarının “Alevi” terimini; “Hz. Ali'ye taraftar olma, Hz. Ali yolundan gitme” anlamında kullandığını söyleyebiliriz. Yaygın sözlük manasına göre; “Hz. Ali'ye bağlı ve ondan yana olan kimse” demektir. Bütün anlamlara göz attığımız da Alevi terimi için Hz. Ali'yi sevip, onun soyunun yani Ehl-i Beyti'nin yolunu takip etmek şeklinde yorumlayabiliriz. Hz. Ali'yi sevmek ve saymayı “Alevilik”, seven ve sayan kişiye de “Alevi” denmiştir.²¹⁵ Bu sevginin normal denecek boyutu olduğu gibi, mübalağa boyutunda yaşayanlar ve dile getirenler de olmuştur.

²¹³ Bk. Mehmet Ersal, *Alevi-Bektaşî İnanç Sisteminde Hiyerarşik Yapı: Çubuk Havzası Aleviliği Örneği* (İzmir: Doktora Tezi, 2013): 19.

²¹⁴ Bk. Fırlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 530.

²¹⁵ Bk. Eröz, *Türkiye de Alevilik-Bektaşîlik*, 41.

İslam siyasi tarihinde bu kavram ilk defa Hz. Muhammed'in vefatını müteakip Raşit halifeler döneminde kullanılmıştır. Halife seçimlerinin olması ve ilk üç halifenin de vefatından sonra şiddetlenen halife tartışmaları neticesinde Hz. Ali'nin halife olmasını isteyenlere "Aleviyye" ya da "Şiatü Ali" denmiştir. Bu kullanımıyla Alevi tabiri Hz. Ali tarafını tutan siyasi bir topluluğu ifade eder.

Hz. Ali'nin soyundan gelenlere de "Alevi" denmiştir.²¹⁶ Hz. Ali'nin soyundan özellikle de Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlere "seyyid, şerif, emir" gibi lakaplar kullanılıyorken, Emevi Devleti'nin son dönemlerinden itibaren bu kavramlara ek olarak "Alevi" kavramı da kullanılmaya başlanmıştır.²¹⁷ Günümüzde hala Mısır, Suudi Arabistan, Yemen ve İran gibi ülkelerde "Hz. Ali'nin soyundan gelenler" manasında "Alevi" kavramı kullanılmaktadır.²¹⁸ Abbasiler döneminde de bir dönem Hz. Ali'nin soyundan gelenleri anlatmak için Alevi kavramı kullanılmıştır.²¹⁹ Abbasiler döneminde özellikle devlet kurmak isteyen sülaleler, siyasal alanda kendini kabul ettirebilmek ve başarı sağlamak için "Alevi" soyuna bağlılığını dile getirerek var olmaya çalışmıştır.²²⁰ Bu yaklaşımdan dolayı soyu Hz. Ali'ye dayansın ya da dayanmasın birçok aile soyunun Hz. Ali'ye dayandığı iddiasında bulunmuştur.

Alevi terimi Hz. Ali'ye bağlı ve ondan yana olan kimseler için kullanılan bir tabir olduğu için Y. Ziya Yörükkan bu bağlılığın zamanla derece derece değişerek farklı aşamalardan geçtiğini belirtmiş ve bu aşamaları sıralamıştır. Yörükkan'a göre "Alevilik" ilk olarak halife seçiminde Hz. Osman'dan yana değil Hz. Ali'den yana olanlar için kullanılmıştır. İkinci kullanım Hz. Ali'nin neslinden gelen, bazen de Ali oğullarının taraftarlarına "Alevi" ismi verilmiştir. Üçüncü olarak, daha Hz. Ali'nin sağlığında halifelğe en layık ve en üstün sahabe olarak gören bazı kimselere; dördüncü olarak, Hz. Ali'ye imamlığın Allah ve peygamber tarafından verildiğine inanan, masumluk, teberri, takiyye gibi kavramları ortaya atan Şia Aleviyye'si için

²¹⁶ Bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2005), 18.

²¹⁷ Bk. Ahmet Yaşar Ocak, "Alevi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 369

²¹⁸ Bk. Ali Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 2. Baskı (İstanbul, Nokta Kitap, 2012), 20.

²¹⁹ Bk. Kılıç, *Yükselen Alevilik*, 29.

²²⁰ Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 20.

kullanılmıştır.²²¹ Cevat Meşkur'un Alevilik hakkında yaptığı tanımlamaların birinde, gulat manada kullanıldığını öne sürerek, Hz. Ali'ye uluhiyet makamı veren veya peygamberliğin Hz. Ali'ye verildiğini iddia eden gulatın tamamına verilen isim olduğunu belirtmiştir.²²²

Şii ve Alevilerin, Hz. Ali'yi sevmek, düşmanlarını sevmemek hususundaki görüşlerini Sünniler de benimserler. Mehmet Eröz bu konuyu: "Ali taraftarlığı demek olan 'Şia', 'Şiilik' ve 'Ali'yi sevmek' demek olan 'Alevilik', Sünniler için de kullanılabilir sıfat ve vasıflar olur"²²³ şeklinde yorumlamıştır. Yani bu ortak yorumda Sünniler de Şiiler ve Aleviler gibi aynı görüşe sahiptirler. İslam Mezhepleri Tarihinde "Alevi" kavramı çok genel bir anlamda Şia ile eş anlamlı olarak yorumlanmıştır. Normalde Şia demek Hz. Ali'ye taraftar olma anlamındadır.²²⁴ Buna göre "Alevi", Allah ve Hz. Muhammed tarafından Hz. Ali'nin devlet başkanlığına tayin edildiğine inanan, imametin kıyamete kadar Hz. Ali ve Hz. Fatıma soyuna veya Haşimiler'e ait olduğuna inanan grupların ortak adı olmuştur. Bu yoruma göre Şia mezhebinin İmamiyye, Zeydiyye, İsmailiyye, Nusayriyye ve diğer Şii gruplarına da Alevi denir. Çünkü bu zümreler Hz. Ali ve ona sevgi bağlılık adına ortaya çıkmış, siyasi zümreleşme hareketlerine katılmışlar ve ortaya koydukları isimlere göre farklı farklı adlar almışlardır. Bu grupların tamamını kapsayan Alevi kavramı siyasi ve dini zümreleşmenin adı olmuştur.²²⁵

Alevi terimi tarikatlar içinde kullanılan bir tabir olmuştur. Bu tarikatlar silsilelerini Hz. Ali'ye dayandırdıkları için "Alevi tarikatlar" olarak isimlendirilmiştir.²²⁶ Tasavvuf geleneğinde her tarikat ashaptan birine bağlanır. Kendilerini nispet ettikleri yere göre isim alırlar.²²⁷ Mesela Nakşiler ve Mevleviler kendilerini Hz. Ebubekir'e bağlarlar. Anadolu'da Bektaşiler ise kendilerini Hz. Ali'ye bağladıkları için kendilerine aynı zamanda Alevi de denmiştir.

²²¹ Bk. Yörükkan, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, 443-444.

²²² Bk. Cevat Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, Çev. Mehmet Mahfuz Söylemez, Mehmet Ümit, Cemil Hakyemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 47.

²²³ Eröz, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, 46.

²²⁴ Bk. Şehristani, *Milel ve Nihal*, Çev. Mehmet Öz, 2. Bakı (İstanbul: Litera Yayınları, 2011), 135.

²²⁵ Bk. Sönmez Kutlu, *Alevilik Bektaşilik Yazıları, Aleviliğin Yazılı Kaynakları, Buyruk, Tezkire-i Şeyh Safi*, 1. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 254.

²²⁶ Bk. Ocak, "Alevi", 2: 369

²²⁷ Bk. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimler ve Deyimleri Sözlüğü*, (Ankara: Otto Yayınları 2014), 43.

1.2. Anadolu Aleviliğinin Diğer Alevi İsimlendirilmelerden Farkı

Anadolu’da Hz. Ali merkezli bütün toplulukları kapsayıcı anlamıyla “Alevi” kavramı XIX. yüzyılın sonlarına doğru kullanılmaya başlanmıştır. Tarihi süreçte Anadolu’da Sünni yaşantıdan farklı bir İslam anlayışını benimseyen bazı zümreler Rafizi, Zındık, Bâtini, Bektaşî gibi isimlerle anılırken, bugün bu zümreleri nitelemek için Alevi ya da Alevi-Bektaşî terimleri kullanılmaktadır. Ancak bugün adı geçen zümreleri ifade için şemsiye bir kavram olarak kullanılan “Alevilik” tabirinin yerine 20.yüzyıl öncesinde kullanılan kavram “Kızılbaşlık”tır. 1501’de Tebriz’de kurulan Safevi Devleti’nin kurucu unsurları olan Türkmen aşiretleri Kızılbaş olarak anılmışlardır. Osmanlı Devleti’nde “Kızılbaş” demek Safevi destekçisi demektir. Osmanlı-Safevi mücadelesinin din alanına taşınması sebebiyle “Kızılbaşlar”la ilgili olumsuz algılamalar ortaya çıkmış ve artık olumsuz bir anlama karşılık gelen bu kavram yerine “Alevilik” tabiri kullanılmaya başlanmıştır.²²⁸ XIX. yüzyıldan itibaren Bektaşî-Kızılbaş zümreleri tanımlamak amacıyla kullanılan “Alevilik” terimi üzerindeki terminolojik tanımlamaların yerleşmesine fırsat verilmeden, bu tanımın içinde Rafizi, Torlak, Kalenderi, Zındık, Mülhid, Işık, Bektaşî hatta Şia ve Caferi adlandırılmaları da Alevi kavramı içinde erimiştir.²²⁹ Hatta daha sonra saha üzerinde yapılan araştırmalarda Alevilik adlandırması Bektaşilik adlandırılması ile yan yana kullanılmış ve Alevi-Bektaşî kavramı ortaya çıkmıştır. Bu ikili kullanımlara baktığımızda Alevi kavramı şemsiye bir kavram olarak kullanılmaya başlamıştır.

Türklerin Müslüman olma süreçlerinde yerleşik halk ile göçebe kesim arasında farklı şekillerde İslamlaşma olduğunu dile getirmiştik. Sosyal yaşam farkları İslam’ın her kesime aynı düzeyde ulaşmasını engellemiştir. Anadolu’da hâkim olan Sünni inanış yerleşik kesime medrese aracılığıyla kitabi din şeklinde aktarılırken, göçebe kesim gezgin dervişler aracılığıyla mistik düzeyde ve şifahi söylemlerin baskın olduğu mitolojik karakterde bir İslam anlayışını benimsemişlerdir. Doğru düzgün okuma yazma bilmeyen, hayatlarını hayvan sürülerini yer değiştirerek geçiren, geçmiş dinlerin kalıntılarıyla mistik kökenli nitelikte bir halk İslam’ı

²²⁸ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Doğan Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, 3. Baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 29-40.

²²⁹ Bk. Ersal, *Alevi-Bektaşî İnanç Sisteminde Hiyerarşik Yapı*, 21.

oluşturan bu göçebe Türkmenlerin inanışlarını Heterodoks (gayr-i Sünni)²³⁰ İslam olarak yorumlamışlardır. A. Yaşar Ocak heterodoks İslam anlayışı hakkında: “Bu heterodoks İslam yorumunun en dikkat çekici yanı, göçebe Türkler arasında İslam’dan önce mevcut olmuş bulunan bazı dinlerin kalıntılarını Orta Asya’dan Balkanlar’a uzanan bir zaman ve mekân boyutunda İslami kavramların içinde birleştirip yoğurarak kendiliğinden tabii bir şekilde oluşan senkretizm (bağdaştırmacılık) olmasıdır.”²³¹ yorumunda bulunmuştur. Anadolu Aleviliği de Sünni anlayıştan farklı bir İslam anlayışını benimsediği için bu zümreleri heterodoks inanca sahip olarak görmüşlerdir. Ancak bu farklılık birbirine taban tabana zıt/karşıt olarak yorumlanmamalı, bir şeyin tecellisinin farklılığı olarak görülmelidir.²³²

Osmanlı’nın arşiv kayıtlarında “Alevi” adlandırılmasının geçtiği, şimdiye kadar bilinen ilk belge 2 Eylül 1826 tarihlidir. Bu belgeyi A. Yılmaz Soyger bulmuş ve akademik hayata tanıtmıştır. Bu belgede “Alevi” tabiri ile doğrudan Alevi zümre kastedilmiştir. Bu belgenin bir bölümünde: “kezalik bu güruh-ı alevi ve revafız birer takrib arazi-i miriyeyi zapt ve birer zaviye ittihaz ve vakfiyeler tertib ile menafını kendülerine hasr ile ibadullahı idlal itmekliği itibar itmiş” yani “bunun gibi bu Alevi ve Rafiziler yakınlık kurarak birer devlet arazisine el koyup buraya zaviye yapmışlar, birer de vakfiye uydurmuşlar; böylece kulların hakkını yemeye yönelmişledir” ithamı ile Rumeli Bektaşileri ve Kızılbaş zümreleri Alevi olarak isimlendirerek, Alevi tabirini bu tarihten önceki anlamı dışında kullanmışlardır.²³³ Çünkü bu tarihten önce

²³⁰ Göçebe zümrelerce oluşturulan İslam şekli “heterodoks” şeklinde ifade edilirken son dönemlerde bazı araştırmacılar bu kavramın kullanımının doğruluğu tartışmışlardır. Araştırmacılardan bazıları Türk tarihinde İslam’ın Sünnilikten farklı yorumu olduğunu kabul etmekle birlikte; bunu, İslam’ın heterodoks yorumu şeklinde bir ifade ile nitelemenin doğru olmadığını belirtmişlerdir. Halbuki bize göre Osmanlı Devleti’nin gayri Sünni İslam’ı benimseyen insanları nitelemek için “Rafizi” veya “ehl-i rafz” terimini kullanmaları, heterodoks İslam betimlemesinin başka bir ifadesidir. Türk tarihinde heterodoks İslam veya heterodoks inancı benimseyen zümrelerin olmadığını kabul etmek, tarihsel süreç içerisinde birçok olayı ve dini-sosyal yapılanmaları izah etmeyi imkânsız kılacaktır.

²³¹ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, 49.

²³² Bk. Doğan Kaplan, *Fuat Köprülü’ye Göre Anadolu Aleviliği*, (Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 28.

²³³ BAO. C.ADL.1734 kayıt numaralı belgenin tamamı okunup akademik hayata kazandırılmamıştır. Söz konusu belgeyi bulan A. Yılmaz Soyger, www.kanalkultur.com adlı popüler bir internet sitesinde köşe yazısı olarak belgeyi tanıtmıştır. Söz konusu site daha sonra kapandığı için internet ortamında yazıya atıf vermek mümkün olmamaktadır. Mehmet Ersal’ın isteği üzerine Soyger, belgeyi ve sitedeki köşe yazısını kendisiyle paylaşmıştır. Biz bu metni Ersal’ın yazısından alıntı yaparak sizinle paylaşma gereği duyduk. Bk. Ersal, *Alevi-Bektaşî İnanç Sisteminde Hiyerarşik Yapı*, 20-21.

Alevi tabiri, Hz. Ali'nin soyundan gelen seyyid ve şerifler ya da kendisini Hz. Ali'ye dayandıran tarikatlar için kullanılmıştır.

Günümüz Türkiye'sinde "Alevi" kavramı Hz. Ali'nin soyundan gelenleri nitelemenin yanında daha geniş anlamda kullanılmıştır.²³⁴ Tarihsel süreç içerisinde baktığımızda hem coğrafi yakınlık hem de Osmanlı-Safevi arasında yaşanan mücadelelerin etkisiyle en çok Anadolu'daki Aleviler ile İran'daki Şiiler bağlantılarından dolayı birbirine karıştırılmıştır. Hatta yabancı yazarların bazıları Türkiye Aleviliği ile İran Şiiliğini değerlendirirken, Türk Alevilerini, "Şii Türkler" olarak adlandırmışlardır. İki grupta var olduğu görülen Ehl-i Beyt sevgisinin bu değerlendirmeyi yapmalarına sebep olduğunu söyleyebiliriz. Hâlbuki bu benzerliğin gerçekten de ortak yanı Ehl-i Beyt sevgisi olup, diğer inanç ve uygulamalarda farklar söz konusudur. Çünkü iki grup da tarihsel ve sosyal süreç içerisinde farklı deneyimler yaşamışlardır. Bu deneyimler onların İslam anlayışında olduğu gibi kendilerini tanımladıkları "Alevi" söyleminin muhtevasında da değişim yapmıştır.

Heterodoks İslam diye isimlendirdiğimiz konar-göçer yaşama sahip olan Türkmen zümreler, XV. yüzyılın sonlarından XVI. yüzyılın sonlarına kadar kendilerini etkileyecek olan On İki İmam (İmamiyye) Şiiliği'yle henüz bir ilgisi yoktu.²³⁵ Yani bu heterodoks İslam henüz Alevi ya da daha önceki adıyla Kızılbaş olarak isimlendirilmemişti. Fığlalı, Şii etkilerle kendilerine Kızılbaş ya da Alevi olarak adlandırılan bu zümrelerin daha önceki inancını, eski kabilesel inanç ve kültürlerini İslam'a uyarlamış mistik "konar-göçer halk Müslümanlığı" olarak tanımlamıştır.²³⁶ Ancak siyasi sebeplerin de etkisiyle heterodoks zümreleri belirtmek için Safevi taraftarlığının adı olarak Kızılbaş tabiri kullanılmıştır.²³⁷ Anadolu'da göçebe-yarı göçebe olarak yaşayan gruplar Tahtacılar, Çepniler, Sıraçlar v.b. kendilerine has yerel adlarla anılırken, XVI. ve XVII. yüzyıldan itibaren "Kızılbaş"²³⁸ adıyla anılmaya başladılar. Ancak yukarıda da işaret edildiği üzere

²³⁴ Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 21.

²³⁵ Bk. Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, 52.

²³⁶ Bk. Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, 52.

²³⁷ Bk. Iréné Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 3. Baskı (İstanbul: Demos Yayınları, 2011), 25-26; krş. Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, 29.

²³⁸ **Kızılbaş:** Kızılbaş sözcüğü, kızıl (kırmızı) ve baş kelimelerinden oluşan bir terkiptir. Bir kavram olarak on iki dilimli kırmızı başlık (sarık, serpuş, börk) takanları tanımlamakta kullanılan bir isimdir. Siyasi bir simge olarak Safevi hanedanını destekleyen Türkmenler için kullanılmıştır. İlk defa Safevi

Osmanlı-Safevi mücadelesinin dini alana taşınması sebebiyle Osmanlı Devleti ve tebaası olan Sünni halk tarafından “Kızılbaş” sözcüğüne yermeye yönelik anlamlar yüklenince, bütün bu gruplar kendilerine “Hz. Ali’ye mensup” anlamında “Alevi” ismiyle anılmayı istemişlerdir. Nitekim öyle de olmuştur ve XIX. yüzyıldan sonra bütün bu kesimler “Alevi” adıyla anılmıştır.²³⁹

XIX. yüzyıldan önce Anadolu’da göçebe Türkmenleri ifade etmek için Alevi adından önce Rafizi ve Kızılbaş terimi kullanılıyordu. Rafizi adı İslam Mezhepleri tarihinde Şii İmamiyye’nin kolu olarak geçerken Osmanlı kaynaklarında Anadolu’daki Alevi-Kızılbaş terimlerinden önce Osmanlı’ya muhalif gruplar için kullanılmıştır.²⁴⁰

Osmanlı-Safevi arasındaki cepheleşme Anadolu’daki Türkmen grupları da etkilemiş, Safevi Devleti’ne taraftar olan zümreleri belirtmek için Kızılbaş adı verilmiştir.²⁴¹ Yani Kızılbaş terimi Safevi hanedanını destekleyen Türkmenler için siyasi bir simge olarak kullanılmaya başlamıştır.²⁴² Osmanlı Devleti’nin merkezi yönetiminden hoşlanmayan, devlet muhalifi isyancı grupları nitelemek için kullanılmıştır.²⁴³ Muhtemelen onların mezhebi tutumundan dolayı değil de Osmanlı Devleti’ne karşı davranışlarından dolayı bu ad verilmiştir. Zamanla Anadolu’da Safevi lehine siyasi ve dini faaliyet gösteren kişi ya da zümreler için bu tabir tarihteki yerini almıştır.²⁴⁴ Osmanlı’nın kendi halkından olan fakat Safevilerin yoğun propagandası altında kalan bu gruplar XIX. yüzyıla kadar Kızılbaş ya da Rafizi adı ile kayıtlara geçmiştir.

Gelenek ve bağlanış anlamında Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisini “Alevi” olarak yorumlarsak Sünnilerle Bâtîni zümreleri, Şii ve Alevi zümreleri ayırt edici bir nokta

Devleti’nin kurucusu Şah İsmail’in babası Şeyh Haydar (ö.1488) zamanında müritlerinin alamet-i fârikası olması için tasarlanmıştır. Bk. Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, 29-30.

²³⁹ Bk. Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 34. “Kızılbaş” ifadesiyle ilgili Osmanlı resmi kayıtlarında ve dini fetvalarında geçen olumsuz algı üretme örnekleriyle ilgili bk. Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, 33 vd.

²⁴⁰ Bk. Tokalak, *Ahilik, Bektaşilik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*, 145.

²⁴¹ Bk. Ömer Faruk Teber, “Osmanlı Belgelerinde Alevilik İçin Kullanılan Dini Siyasi Tanımlamalar”, *Dini Araştırmalar* 10/28 (Mayıs-Ağustos 2007): 23.

²⁴² Bk. Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, 27.

²⁴³ Bk. İlyas Üzüm, “Kızılbaş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002) 25: 547.

²⁴⁴ Bk. Mustafa Öz, *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi*, 3. Baskı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 454.

olmadığını görürüz. Aksine Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisi Sünnilerle diğer zümreler arasında ortak noktadır. Anadolu Alevilerini, Şii veya diğer gulat fırkalarının Aleviliği ile karıştırmamak gerekir. Daha Orta Asya'dayken Ehl-i Beyt soyuna mensup pek çok kişi Türklere sığınmış ve Türkler İslam'ı Ehl-i Beyt merkezli olarak öğrenmişlerdir.²⁴⁵ Kaynakları incelediğimizde Türkler arasında heterodoks İslamlık ya da Ehl-i Beyt İslamlığın, Emevi ve Abbasi Devletinin sunduğu İslamlıktan önce yayıldığını söyleyebiliriz.²⁴⁶ O dönemdeki Alevi sufiler İslam'ı Türk kültürü ile sentezleyerek Türklere sunmuşlardır. Türkler Hz. Ali yandaşlığını kendilerine özgü olarak yaşatmışlardır. Göçebe-yarı göçebe yaşamı benimseyen Türkmenlerin Orta Asya'dan getirdikleri İslamlık öncesi dini inanışlarını inatçı bir ısrarla "Alevilik" adı altında muhafaza etmişler, bu inanca Hurufi ve batını düşüncelerden etkiler karışmış olsa da aslını Türk töresinden ve kısmen de İslam inanışlarından alan İslam yorumunu Anadolu Aleviliği olarak tanımlayabiliriz.²⁴⁷ Eski dini inanışları ve kültürlerini kendilerine has bir şekilde yorumlayan bu gruplara bazı Bâtini-Şii anlayışları benimsemesiyle ortaya böyle bir kavram çıkmıştır.²⁴⁸ Mélikoff, Anadolu Aleviliğini Şii bir İslam değil de Safevi propagandalarıyla Şiileştirilmiş ve süfileştirilmiş Türkmen inancı olarak tanımlamıştır.²⁴⁹ Ancak Ali Yaman bu görüşe katılmayıp Safevilerin Şiiliğiyle Anadolu Alevilerinin Ehl-i Beyt sevgisi dışında ortak yön bulunmadığını belirtmiştir.²⁵⁰ Bize göre de Ehl-i Beyt sevgisi ortak olmakla birlikte itikadi görüş ve fihhi uygulamalar arasında ciddi farklar vardır.

Anadolu Aleviliğinin bugünkü halini almasında Anadolu tarihinde teşekkül eden Ahilik, Babai hareketleri etkin rol almış, Hacı Bektaş-ı Veli de Alevilik üzerinde büsbütün bir cereyan yaratmıştır.²⁵¹ XIX. yüzyıldan itibaren tüm bu grupları nitелеmek için şemsiye bir kavram olarak "Alevilik" ifadesi kullanılmaya başlamıştır. Kendilerini Alevi olarak adlandıran bu zümreler, konar-göçer yaşam tarzlarının ağır

²⁴⁵ Bk. Kılıç, *Yükselen Alevilik*, 30.

²⁴⁶ Bk. İsmail Kaygusuz, *Alevilik, İnanç, Kültür, Siyaset Tarihi ve Uhuları*, 1. Baskı (İstanbul: Alev Yayınları, 1995) 1: 99.

²⁴⁷ Bk. Eröz, *Türkiye de Alevilik-Bektaşilik*, 101.

²⁴⁸ Bk. Mustafa Çetinoğlu, *Safeviler ve Kızılbaş Türkler*, (İstanbul: Kamer Yayınları, 2016), 11.

²⁴⁹ Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 54.

²⁵⁰ Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 21.

²⁵¹ Bk. Yörükan, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, 426.

şartlarından dolayı İslam'ın emir ve yasakları yaşamlarında pek yer bulmamış, onların yerine eski ritüellerini İslam cilası altında sürdürmüşlerdir.

1.3. Anadolu Aleviliğini Etkileyen Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Etkenler

Anadolu'ya hicret yoğun olarak XI. yüzyıldan başlayarak XIV. yüzyıla kadar sürmüştür. Moğolların önünden kaçarak Anadolu'ya akın eden Türkmen gruplar Anadolu Selçuklu Hanedanlığını seviyor ama özgürlüklerine fazla düşkün oldukları için vergi verme zorunluluğunu bir otorite çabası olarak görüyorlardı. Göçmen Türklerin otoriteye karşı ayaklanma gerekçelerinden biri bu ekonomik sebeptir.²⁵² XIII. yüzyıl ve sonrasında ictimai, iktisadi ve siyasi açıdan Anadolu'da huzursuzluk, düzensizlik ve asayişsizlik hâkimdi. Bu durumu kullanmak isteyen fırsatçılar dini motifleri ustaca kullanarak siyasi propagandalarını yapmışlardır.

XIII. yüzyılda Moğolların önünden kaçan Türkmen boyları Anadolu'ya kitleler halinde gelmeye başladılar. Moğol istilasıyla had safhaya ulaşan zaten o güne kadar gelen göçlerle Anadolu'daki nüfus artmış, bu durum boylar arasında mesken tartışmalarına sebep olmuştur. Yapılan göçlerle Anadolu Selçukluların toprak rejimi bozulmuş, konar-göçerlerin aksine toprak sahipleri ortaya çıkmıştı. Bu durumdan dolayı göçebelerin otlak ve kışlak bulmalarını zorlaştırmıştı.²⁵³ Türkmen boylarının kitleler halinde Anadolu'ya gelişleri sosyal ve maddi açıdan güçlülere sebep oldu. Çoğu göçebe hayatı benimsemiş olan bozkır Türkmenleri, şehir merkezlerine yerleşmiş Fars kültürünün etkisinde kalan ve İslamlaşmış yerleşik Türkler ile anlaşamıyorlardı. XII. yüzyılda Selçuklu yönetiminde ve merkezi şehirlere medreseli İran unsurunun hâkim olması, şehirli halk ile göçebe Türkler arasında farklılık yaratmıştır. Konargöçerlerle yerleşik hayata geçmiş Türkler arasındaki yaşam tarzları sosyal zıtlığa ve karşılıklı hor görmeye sebep oluyordu.²⁵⁴ Şehirli halk yalnızca Türkçe konuşmayı bilen bu göçebe Türkmenleri hakir görüyor ve onlara “Etrak-i bi-idrak” (idraksiz, akılsız Türkler) diyorlardı.²⁵⁵ Bu söylemin arka planındaki sebeplerden biri Türkmenlerin hala eski inançlarına olan

²⁵² Bk. Anton Josef Dierl, *Geschichte und Lehre des anatolischen Alevismus-Bektaşismus (Anadolu Aleviliği)*, Çev. Fahrettin Yiğit, 1. Baskı (İstanbul: Ant Yayınları, 1991), 41.

²⁵³ Bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, 2. Baskı, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996), 39-40; Bk. Abdulkadir Sezgin, *Sosyolojik Açıdan Alevilik Bektaşilik*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 56.

²⁵⁴ Bk. Ocak, *Babailer İsyanı*, 41.

²⁵⁵ Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 184.

bağlılığıydı. Müslüman olan göçebe Türkmen gruplar bile hala eski gelenek ve göreneklerine en az Müslümanlaşmamış gruplar kadar bağlıydılar. İslam örtüsü altında eski merasimlerini aksatmıyorlar, tıpkı İslam öncesinde olduğu gibi toplantılarında kadın erkek yan yana oturuyorlar, alkol ve haşhaş kullanımına devam ediyorlardı.²⁵⁶

Anadolu'da nüfus oranının yükselmesi, sosyal ve ekonomik dengenin bozulması, devlet idaresinin keyfiliği ve idarenin halkına yabancılaşması gibi bütün bu sebepler belirli bölgelerdeki halkın ayaklanmasına sebep olmuştur. Selçuklu döneminde 1240'da meydana gelen Babai İsyanı, bozulan iktisadi ve sosyal düzen neticesinde vuku bulmuştur. Selçuklu devleti, devlet işlerinde Türkmenlerin yerine İranlı unsurları tercih ediyor, bürokrasinin önemli mevkilerine İranlıları getiriyordu. İranlılar Türkmenlere karşı iyi davranış içinde değillerdi.²⁵⁷ Devletin kendilerine yabancılaştığını hisseden Türkmen gruplar istenilmeyen vatandaş olduklarını düşünüyorlardı. İdari yolsuzluklarla toprak ve vergi nizamının sarsılması göçebe hayat süren Türkmen grupları daha olumsuz etkilemiştir.²⁵⁸ Toprak nizamının bozulması neticesinde arazi bulma sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Hayatlarını idame etmek için zorlu bir süreç yaşayan Türkmenler, kendilerini kurtaracak semavi bir şahsiyet beklemişlerdir. Bu süreçte ortaya çıkan Baba İlyas Horasani onların bu beklentilerini karşılamak için, aslında iktisadi-sosyal içerikli bunalım neticesinde ortaya çıkan sorunu dini karakter ortaya koyarak çözüme ulaştırmaya çalışmıştır.²⁵⁹ Türlü siyasi-iktisadi sorunlardan bunalmış olan halk Baba İlyas Horasaniyi kurtarıcı (mehdi) olarak görmüştür. Eski araştırmaların çoğunda Babai ayaklanması mezhebi bir ayaklanma olarak görülürken, son dönemdeki bilim adamların tetkikleri bunun sosyo-ekonomik nedenlerden kaynaklı bir isyan olduğunu belirtmişlerdir. Burada Şiilikten Sünni inanca geçen "mehdi" inancını idarecilere karşı siyasi muhalefetin fiili mücadeleye dönüştüğü durumlarda dini olarak teşvik unsuru olarak kullanıldığını görüyoruz. Göçebe Türkler arasında birçok taraftar edinen Baba

²⁵⁶ Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 185.

²⁵⁷ Bk. Ocak, *Babailer İsyanı*, 42.

²⁵⁸ Bk. Ocak, *Babailer İsyanı*, 39; Bk. Çetinoğlu, *Safeviler ve Kızılbaş Türkler*, 47.

²⁵⁹ Bk. Turan-Yıldız, *Tarihten Günümüze Anadolu Aleviliği*, 15.

İlyas'ın ve halifesi Baba İshak'ın başlattığı Babailik hareketi tüm Anadolu'ya hatta Rumeli'ye yayılmış ve Bektaşiliğe dönüşmüştür.²⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin ilerleyen dönemlerinde savaş alanında toplar kullanılmaya başlamış atlı süvarilerin yerini yaya askerler almıştır. Yaya savaşmayı bilemeyen ve kolay disiplin olmayan Türkmen gruplar aileleriyle birlikte kırsal bölgelere dönüp yerleşmiştir.²⁶¹ Şehir merkezinde kalan Türkler Sünnileşirken kırsal bölgelerde ise Sünni eğitimden uzak batını içerikli inanca bürünen Türkmen gruplar yaşamıştır. Şehirdeki halk kırsal kesimde ya da göçebe yaşama sahip bu kitleleri din dışı görerek ötekileştirmeye başlamıştır. Şahkulu İsyanı olarak kayıtlara geçen isyanın en önemli sebebi yine sosyo-iktisadi sebeplerdir. Adaletsiz ve zorba yönetildiklerini düşünen fakir Türkmen halkı, topraklarına el koyulup topraksızlaştırılmaları ve ağır vergiler altında ezilmeleri isyanın başlamasının en önemli sebebidir.²⁶²

Farklı coğrafyalardaki Aleviliği tek bir kalıp çerçevesinde yorumlamak doğru değildir. Anadolu Aleviliğini Ehl-i Beyt sevgisi ekseninde doğal, sosyal ve siyasal koşulların etkileşimiyle şekillenen bir yapıdır.²⁶³ Çünkü ırk olarak Türklerin İslam'ı kabul edişlerindeki süreçten başlayarak sahip oldukları sosyal yapı ve tarihi serüvenleri içinde edindikleri siyasi, sosyal ve iktisadi tecrübeler onların inanç oluşumları üzerinde etkisi olduğu muhakkaktır. Anadolu Aleviliğini de bu etkenler altında incelemek bizi en doğru sonuca ulaştıracaktır.

1.4. Anadolu Aleviliğini Etkileyen Sufi Etkenler

Anadolu'da sadece heterodoks dediğimiz zümreleri etkileyen tasavvuf var olmamıştır. Göçebe-yarı göçebe zümreler Yesevilik, Haydarilik, Vefailik, Kalenderilik gibi tarikatlardan etkilenirken²⁶⁴, Nakşibendilik, Kübrevilik, Kadirilik gibi Sünni tarikatlar da yerleşik kesim üzerine etkili olmuştur. Türklerin İslam'la karşılaşmaları daha çok İran üzerinden gelen sufi dervişler aracılığıyla olmuştur. Sufi

²⁶⁰ Bk. Tokalak, *Ahilik, Bektaşilik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*, 126.

²⁶¹ Bk. Tokalak, *Ahilik, Bektaşilik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*, 132.

²⁶² Bk. Çetinoğlu, *Safeviler ve Kızılbaş Türkler*, 73.

²⁶³ Bk. Mehmet Yazıcı, *Alevilik, Alevi Değişlerinin ve Gülbanglarının Sosyolojik Analizi*, 2.Baskı (İstanbul: Çıra Yayınları, 2014), 76.

²⁶⁴ Bk. İlyas Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*, 4. Baskı (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 20.

dervişlerin geniş hoşgörü anlayışı ile karşılaştıkları yerel dinsel farklılıkları kendi içine katmışlar, böylece eski gelenek ve kültürler yeni şekilleriyle İslami örtü altında işleyerek İslami anlayış ortaya çıkmıştır. Türklerin azımsanmayacak kadar belirli kesimi İslamiyet’i gezgin dervişler aracılığıyla öğrendiği için “Türklerin benimsediği İslamiyet yorumunu dervişlikle hemen hemen benzeşmiştir”²⁶⁵ yorumunda bulunulmuştur.

XI. yüzyılda tasavvufi tarikatlar Orta Asya’da Türkler arasında kendi gelişimini sürdürürken, bu yüzyılın sonlarından itibaren Türkmenlerin göçmesiyle Anadolu’ya taşınmaya başlamıştır.²⁶⁶ XII. yüzyılda Orta Asya’dan ve Horasan’dan Anadolu’ya göçen bilgin ve mutasavvıfların Anadolu’nun fikir hayatında derin etkileri olmuştur. Moğol ordularının önünden, içinde Maveranünnehir şeyhleri, Horasan erenleri, Harezmi, Irak, Suriye ve İran tasavvufçularının bulunduğu birçok Türk Boyu Anadolu’ya gelmiştir.²⁶⁷ Hasan Sabbah’ın kurduğu Bâtınilerin yıkılmasının ardından kaçan dai ve mürşitler Anadolu’ya gelen Türk boyları arasına karışmıştır.²⁶⁸ Moğollar Anadolu’yu işgal edince Anadolu sakinleri mağlubiyetin verdiği hislerle dine ya da dini gruplara daha çok sarıldılar. Bu durumu fırsat bilen dailer ya da mürşitler Türk boyları arasında dolaşarak kendi fikirlerini tanıtmaya başladılar. Anadolu’nun çeşitli yerlerine zaviyeler ve ocaklar açarak süratle fikirlerini yaydılar. Türk şeyhlerinden bazıları da Anadolu’ya göçen Tatar ve Oğuz boylarındaki gördükleri Şamanizm kalıntılarını Müslümanlığın cahiliye devri gibi düşünmüşler ve onları İslamlaştırmak için müsamahalı bir tavırla yaklaşmışlar ve İslamlaştırmayı amaç edinmişlerdir. Bu müsamahalı tavırla onlarla kız alıp vermişler, sihri ayinlere katılmışlar, hatta onlarla içkili raklar ve deveran yapanlar dahi olmuştur.²⁶⁹

Ahmet Yaşar Ocak’a göre şeyhlerin Türkmen gruplar üzerinde bu derece etkili olmalarının sebebi tıpkı Orta Asya’daki Şamanlar gibi kabile şefleri olmalarından kaynaklanmaktadır. Onlar bu kabile reisliğinin yanı sıra dini liderliğini

²⁶⁵ Anton, *Geschichte und Lehre des anatolischen Alevismus-Bektaşismus*, 32-33.

²⁶⁶ Bk. Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, 54.

²⁶⁷ Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 290.

²⁶⁸ Bk. Yörük, *Anadolu’da Aleviler ve Tahtacılar*, 451.

²⁶⁹ Bk. Yörük, *Anadolu’da Aleviler ve Tahtacılar*, 452.

de kullanarak Türkmen kitleleri özellikle ayaklanmalarda harekete geçirmeyi kolaylıkla başarmışlardır.²⁷⁰

Y. Ziya Yörükan Aleviliği sadece Batınilığın devamı olarak görmeyip, Yesevi Kalenderi, Haydari gibi Türk tarikatlarının, Hurufilik, Dehriyye ve Vucudiyye felsefesinin karıştığını bunun yanında Türk gelenek, görenek ve halk şiirinin yaşadığı bir dünya olarak yorumlamıştır.²⁷¹ Alevi düşünce üzerinde Batınilik inkâr edilemez bir gerçektir. Bâtını düşünceye göre Kur'an'ın bir zahir (dış) ve bir de batın (iç) yüzü vardır. Bu düşünceye göre Kur'an'ın batını yüzünü bilme seviyesine ulaşan biri için artık zahirine uyma zorunluluğu kalkar. Tasavvufta batını üslup ve usul kullanmak son derece tabii iken, Bâtınilik, dinin muhkem dediğimiz ayetlerini insanlara sevimli kılmak için Kur'an'ın yine kendi ayetlerine ters düşecek derece yorumlayarak ya da yok sayarak batını yorum imkânını kötüye kullanmıştır.²⁷²

XII. yüzyılda bugünkü adı Türkistan olan Kazakistan'ın Yesi şehrinde yaşayan ve ilk Türk tasavvuf tarikatını kurmuş olan Ahmet Yesevi'nin (ö.1167) göçebeler üzerindeki etkisi inkâr edilemez bir gerçektir. Sufî, şair, tarikat müessisi sıfatıyla Türklerin manevi hayatı üzerinde derin izler bırakmıştır. Yesevi'nin intisap ettiği hocası Şeyh Yusuf Hemedani, Hanefî mezhebine sıkı bir şekilde bağlıydı.²⁷³ Maverâünnehir ve Harezm Türklerinin İslamlaşmasında etkili olan velilerin çoğu Ahmet Yesevi'ye bağlıydılar. Din ve tasavvuf propagandasına açık olan Türkistan'da birçok müridi etrafında topladı.²⁷⁴ Yesevilik Türkmen oymaklarının inançlarını yönlendirmede oldukça etkili olmuştur. Yeseviliğin göçebe ve bozkır Türklerinin arasında faaliyette bulunduğunu hatırlarsak, bu insanların kültür seviyelerine göre şekillendiğini söyleyebiliriz. Şeriat ile tarikatı kolayca telif etmiş, tarikat adaplarını öğretmeye çalışmış ve özellikle yerli halk ve göçebe kesimlerde düşüncelerini sade ve onların alıştıkları şekillerde anlatmaya çalışmıştır.²⁷⁵ Tarihi Türk dini ve

²⁷⁰ Bk. Ocak, *Babailer İsyanı*, 64-65.

²⁷¹ Bk. Yörükan, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, 445.

²⁷² Bk. Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, 244.

²⁷³ Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 120, vd.

²⁷⁴ Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 136.

²⁷⁵ Bk. Kemal Eraslan, "Ahmet Yesevi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989) 2: 161; Bk. Abdurrahman Küçük, Mehmet Alparslan Küçük, *Türkistan'dan Türkiye'ye Alevilik-Bektaşilik*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 126-127; Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 137, 139.

gelenekleri ile İslam Tasavvuf kültürünü kaynaştırarak, Türklere tasavvufi ve felsefi bir yaklaşım sunmuştur. Yesevilik asırları aşarak farklı coğrafyalardaki Türk kitlelerinin inanç ve fikir kimliklerini belirleyen önemli unsurlardan biri olmuştur.²⁷⁶ Ahmet Yesevi etrafında oluşan Türkmen derviş geleneği ile farklı coğrafyalardaki Türk topluluklarına Yesevi'nin İslam anlayışı ulaşmıştır. XIII. yüzyılın sonunda Moğol istilasının önünden kaçıp Anadolu'ya gelenler vesilesiyle Anadolu'da artık Yesevilik, Kalenderilik²⁷⁷, Haydarilik, Vefailik gibi sufi tarikatlar belirginleşmeye başlamıştır. Heterodoks İslam'ı yansıtan aynı sufi çevreleri XVI. yüzyılın başında artık Bektaşilik tarafından temsil edilecektir. Bektaşilik bir bakıma heterodoks İslam anlayışının klasik sufi kalıplar içinde organize olmuş şekli olarak tanımlanabilir.²⁷⁸

Anadolu Aleviliğini üzerinde Hurufiliğin etkisi bu alanda araştırma yapan kişilerce belirtilmiştir. Hurufiliğin kurucusu olan Fazlullah-ı Hurufi, Hazar denizinin güneydoğusundaki Esterâbâd şehrinde 740/1340 yılında doğmuştur.²⁷⁹ Harflere sayıyı da eklemiş ve harfler ile sayı arasında kombinasyon yaparak bütün dini hükümleri bu kombinasyona göre açıklamıştır. Fazlullah, ses ve sözden yola çıkarak her şeyi harflerle açıklamaya çalışmıştır. Ona göre Allah insanın yüzünde tezahür eden bir kelimedir. Allah kâmil insanın yüzünde tecelli eder ve onun sırrı kâmil insanın yüzüne yazılır. Cahil insan kendinde yazılan bu sırrı göremez o yüzden herkes kâmil insan olmak zorundadır. Fazlullah'ın vefatından sonra görüşleri Hindistan'da Anadolu'ya kadar yayılmıştır. Onlar görüşlerini tasavvuf, vahdet-i vücud, ilm-i esrar-ı huruf gibi daha önce aşına olan görüşler içinde gizleyerek

²⁷⁶ Bk. Filiz Kılıç v.dğr., *Horasan'dan Anadolu'ya Alevilik-Bektaşilik ve Denizli Oğuz Yerleşimine Genel Bakış*, (Ankara: G.Ü. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2007), 15.

²⁷⁷ Dünyayı ve dünyevi hayatı umursamayan, içinde yaşadıkları toplumun toplum düzenine karşı çıkan ve bunu giyim, kuşam, söz ve davranışlarıyla yansıtan sufilere kalender, bunların temsil ettiği sufi zümrelere de kalenderiye ya da kalenderilik denmiştir. Bk. Nihat Azamat, "Kalenderiyye" *TDV Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2001) 24: 253. Saçları tamamen kesilmiş, sakalsız olan kendilerine Kalenderi diyen bu zümreler sıra dışı gezgin topluluklar olup, yerleşik hayata sahip değillerdi. Bunlar daha küçük gruplardan oluşuyordu. Aynı zamanda şehir merkezlerinde yaşayıp, sufi çevreler ile dostça ilişkiler kuran Kalenderi şeyhleri vardı. Bk. Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, 7. Sema ve raks ayinleri yaptıkları rivayet edilmiş, namaz kılma, oruç tutma gibi dini farzlara kulak asmadıkları hatta Allahu Ekber diyerek tekbir getirmeyi ibadet yerine koydukları kaynaklarda geçmektedir. Bütün bedenlerini tıraş ediyorlar, çalışmıyor ve dilenerek geziniyor ve bekâr kalmayı tercih ediyorlardı. Var olan toplumsal yapıyı reddediyorlar şarap ve esrar kullanıyorlardı. Bk. Tokalak, *Ahilik, Bektaşilik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*, 117 vd.

²⁷⁸ Bk. Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, 54.

²⁷⁹ Bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Hurufilik Metinleri Kataloğu*, (Ankara: TTK Yayınları, 1973), 2 vd.

Anadolu ve balkanlarda yaymaya çalışmışlardır.²⁸⁰ XVI. ve XVII. yüzyıllarda Bektaşiliğin içine sızmış ve Bektaşiliğin inançlarından biri olmuştur.²⁸¹

Anadolu'da göçebe-yarı göçebe yaşayan kitle üzerinde asıl etkiyi yaratan ve sonraları kendilerine Kızılbaş adının verilmesine sebep olan ise Erdebilli Şeyh Safi'nin torunlarıdır.²⁸² Şeyh Safiyüddin (1252-1335) Erdebil Tarikatını Tebriz'in doğusundaki Erdebil kasabasında kurmuştur.²⁸³ Sünni ilkelere bağlı olan Erdebil tarikatı, bu tarikatın daha fazla güçlenmesini istemeyen Şii ileri gelenleri tarafından tedbirler almaya sevk etmiştir. Sünni olan Erdebil tarikata sızarak Şeyh Erdebil'in torunlarından olan Hoca Ali zamanında propaganisid olarak faaliyet göstermeye başlamışlardır. Erdebil Tarikatının temsilciliğine gelen Şeyh Cüneyd (864/1460) Anadolu'daki faaliyetleri neticesinde özellikle köylü ve göçebe kitleler arasında ciddi taraftar edinmiştir.²⁸⁴ Sünni Erdebil tarikatının varislerinden olan ve sonra Şii temayüllü Safevi devletini kuran Şah İsmail bu zümreleri derinden etkilemiştir. XV. yüzyılın son yıllarından itibaren Şah İsmail Anadolu'ya gönderdiği dailerle Anadolu Alevileri arasında gizli propagandaları aracılığıyla birçok taraftar edinmiştir. Şah İsmail ile birlikte On İki İmam (İmamiyye) Şiiliği ile İsmaili Şiiliğinin sentezini gerçekleştirdi.²⁸⁵ Şah İsmail taraftarlarının bir bölümü İran'a göçerken, İran'dan da Anadolu'ya gelen birçok Alevi topluluğu olmuştur. Safevi devletinde Şah İsmail ile Şiilik/Şii-İmamiyye resmi mezhep haline gelmiştir. Normalde gelenekte Türklük, Yesevilik, mezhepte ise itikatta Maturidilik, amelde Hanefilik hâkim iken bu süreçten sonra Arap-Fars kültürü ağırlıklı Şii-Bâtini karışımı İslami anlayış Erdebil tekkesi ve taraftarları üzerinde hâkim olmaya başladı.²⁸⁶ Şah İsmail kendisine bağlı olan müridlerini diğer Türklerden ayırıştırmak için farklı bir hüviyet kazandırmayı amaçlamış ve bu amaç için de Şiiliği Kızılbaş Türklere benimsetmeye çalışmıştır. Türkiye'de kalan Aleviler siyasi noktada Safevilerle hareket etseler bile Safevilerin benimsediği Şiilik anlayışı konusunda birbirinden ayrılmışlardır.

²⁸⁰ Bk. Hasan Hüseyin Ballı, "Hurufilik Nedir?", *E- Makalat Mezhep Araştırmaları* IV/2 (2011): 39-40.

²⁸¹ Bk. Gölpinarlı, *Hurufilik Metinleri Katoloğu*, 14-15, 24-29.

²⁸² Bk. Yörükan, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, 446.

²⁸³ Bk. Sezgin, *Sosyolojik Açıdan Alevilik Bektaşilik*, 31.

²⁸⁴ Bk. Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, (İstanbul Matbaası, h. 1332), 265.

²⁸⁵ Bk. Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, 54

²⁸⁶ Bk. Küçük, Alparslan Küçük, *Türkistan'dan Türkiye'ye Alevilik-Bektaşilik*, 142.

2. Bektaşilik

Türkiye'nin din tarihinde daima ilgi çekici bir yere sahip olan Bektaşilik daha uzun süre bu durumunu koruyacağına benzemektedir. Bektaşilik Osmanlı tarihinde hem Yeniçerilerin kuruluşundaki rolü hem de XVI. yüzyıldan itibaren devletin resmen tanıdığı gayri Sünni yapıya sahip tarikat olmasından dolayı her zaman ilgi çeken bir tarikat olmuştur. Bu bölümde Anadolu'nun önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Hacı Bektaş-ı Veli'nin tarihi, menkıbevi hayatı ve Anadolu ve Balkanlarda yaşayan halk kitleleri üzerinde derin izler bırakan Bektaşilik tarikatının kuruluşu hakkında bilgi verilecektir.

2.1. Hacı Bektaş-ı Veli

Türk tasavvuf tarihinde karizmatik önder olarak kabul edilen Hacı Bektaş Veli'nin hayatı, menkıbeleri, İslam anlayışı birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Sünni İslam'ın savunuculuğunu yapan Osmanlı Devleti tarafından Yeniçeri Ocağı'nın piri addedilerek resmen tanınan Hacı Bektaş-ı Veli, Anadolu tarihinde ismi yankılanan şahsiyetlerden biri olmuştur. Türkiye ve Balkanlarda son derece yaygın şöhrete sahip olan Hacı Bektaş-ı Veli hakkında bilgiler ne yazık ki yok denecek kadar azdır. O dönemde Türkmen toplulukların büyük ilgisini çeken Hacı Bektaş, halkın dilinde ve gönlünde yüceltilmiş, hayatı yarı gerçek, yarı efsanevi bir hal almıştır. Onun hayatı hakkındaki bilgiler, kendisinin vefatından iki asır sonra müritleri tarafından yazılmış olan menkıbelere dayalıdır. Bu önemli kaynaklardan biri yine müritleri tarafından sonradan yazılmış rivayetlerden oluşan *Vilayet-Nâme* adlı eserdir. Yani elimizdeki eserler Hacı Bektaş'tan epey sonra yazılmış, menkıbevi hayatı kendisini görenlerden duyanlardan kendinden sonraki kişilere bildirilmesiyle, duyanların da bu eklentilerle nakledilerek yazılmasıyla oluşan ikinci dereceden eserlerdir. Biz bu eserlerden faydalanarak hem de onun hakkında yazılmış güncel eserleri de dikkate alarak hayatını anlatmaya çalışacağız

2.1.1. Hayatı ve Anadolu'ya Gelişi

Bir Türk olan Hacı Bektaş-ı Veli kaynaklarda soyu Hz. Ali'ye dayandırılır. 1209 yılında doğduğu görüşü ön plana çıkmıştır.²⁸⁷ Vilayet-Name'ye göre Hacı Bektaş-ı Veli'nin asıl adı Bektaş olup, Horasan hükümdarı es-Sani Seyyid Muhammed ile Nişaburlu Şeyh Ahmed adlı bir âlimin kızı olan Hatem (Hatme)'in oğludur. Yine Vilayet-Name'ye göre Hacı Bektaş baba tarafından Hz. Ali'ye bağlıdır. Onun dünyaya gelişi aynı eserde sıra dışı olarak anlatılır. Hünkâr Hacı Bektaş, Horasan'ın Nişabur şehrinde doğmuştur.²⁸⁸ Onun doğum tarihi hakkında birçok görüş ileri sürülmüştür. Belgelere göz atıldığında doğumu 1209 ile 1248 arasında, vefat tarihi ise 1270-1337 yılları arasında olması yüksek ihtimaldir.

Hacı Bektaş'ın doğumu, yetişmesinde ve Anadolu'ya gelene kadar ki hayatı hakkında güvenilir kaynaklar çok azdır. Bu yüzden bu dönem menakıbnameler veya dolaylı belgelerde anlatılanlar kadarıyla biliniyor. Hacı Bektaş-ı Veli ilk eğitimine Nişabur'da başlamış Arapça ve Farsçayı çok iyi öğrenmiş, aynı şekilde manevi eğitimini de burada tamamlamıştır.²⁸⁹ Onun ilk feyz kaynağının Ahmet Yesevi olduğu bildirilir. Daha küçük yaşlarında iken Ahmet Yesevi'nin müridi olan Lokman Perende'nin talebesi olmuştur.²⁹⁰ Yine Vilayet-Name'de Hacı Bektaş'ın Ahmet Yesevi ile görüştüğünü ve Yesevi'nin icazeti üzerine Anadolu'ya (Rum Diyarı) geldiğinden bahseder.²⁹¹ Moğol istilası sebebiyle Yesevi ya da Haydari ocağına bağlı Türkmen erenlerine katılarak Anadolu'ya gelmiştir. Bedri Noyan'a göre Hacı Bektaş Anadolu'ya XIII. yüzyılın sonlarında gelmiştir.²⁹² Anadolu'ya gelmeden önce hacca gitmiş ve Anadolu'ya gelirken Necef, Medine, Kudüs, Halep, Elbistan, Sivas Kırşehir, Kayseri ve en sonunda da Suluca Karahöyük'e geldiği bildirilmiştir.²⁹³ Hacı Bektaş'ın Anadolu'ya gelişi ile ilgili Âşıkpaşazâde şöyle der: "...Bu Hacı Bektaş,

²⁸⁷ Bk. Baki Yaşa Altınok, *Alevilik, Hacı Bektaş Veli-Bektaşilik*, 8. Baskı (Ankara: Helke Yayıncılık, 2017), 138; Bk. Iréné Mélikoff, *Hacı Bektaş, Efsaneden Gerçeğe*, Çev. Turan Alptekin, 7. Baskı (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2010), 101.

²⁸⁸ Bk. Abdülbaki Gölpinarlı, *Vilayet-Name, Menakıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli*, Neş. Abdülbaki Gölpinarlı, (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2017), 1, 3-4; Bk. Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, 1. Baskı (Ankara: Ardıç Yayınları, 1998) 1: 12.

²⁸⁹ Bk. Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik*, 117.

²⁹⁰ Bk. Gölpinarlı, *Vilayet-Name*, 5; Bk. Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, 1: 1 vd.

²⁹¹ Bk. Gölpinarlı, *Vilayet-Name*, 10, 16.

²⁹² Bk. Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, 1: 45.

²⁹³ Bk. Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, 1: 13.

Horasan'dan kalktı. Bir kardeşi vardı; Menteş derlerdi. Birlikte kalktılar. Anadolu'ya gelmeye heves ettiler. Evvela doğru Sivas'a geldiler. O zamanda Baba İlyas gelmiş, Anadolu'ya oturur olmuştu. Meğer onu görmek isteğiyle geldiler. Onun dahi hikâyesi çoktur. Bu Hacı Bektaş, kardeşiyle Sivas'a, Sivas'tan Baba İlyas'a geldiler. Oradan Kırşehir'e, Kırşehir'den Kayseri'ye geldiler. Menteş yine memleketine yöneldi. Hacı Bektaş, kardeşini Kayseri'den gönderdi. Vardı. Sivas'a çıktı. Oraya varınca eceli yetiştii. Onu şehit ettiler. Bunların hikâyesi çoktur. Hepsini doğru haberle bilmişimdir. Hacı Bektaş, Kayseri'den Kara Öyüğü'ne (Suluca Karahöyük'e) geldi. Şimdi mezarı oradadır..."²⁹⁴ Yukarıdaki bilgilere göz önüne alırsak şu yorumu yapabiliriz: Hacı Bektaş Anadolu'ya kardeşi Menteş ile gelmiş, kardeşi Menteş Babai isyanında öldürülmüş, kendisi ise savaşı tasvip etmediği için katılmamıştır. Yine bu bilgilere baktığımızda onun Baba İlyas'ın öldürüldüğü 1240 yıllarından önce gelmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin evlenip evlenmediği konusu eldeki veriler yetersiz olduğu için hala tartışmalıdır. Vilayet-Name'ye göre Hacı Bektaş hiç evlenmemiş ve mücerret olarak vefat etmiştir. Suluca Karahöyük'te bilgin bir zat olan İdris ile karısı Kutlu Melek (Kadıncık) tarafından misafir edilmiştir.²⁹⁵ Vilayet-Name'de, Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli abdest alırken burnunun kanadığı, Hacı Bektaş'ın, Kadıncık Anadan suyu ayak değmeyecek tenha bir yere dökmesini istediği, ama Kadıncık Ana'nın o suyu içtiği yazmaktadır. Suyu içen Kadıncık'ın üç oğlu olduğu; bunlardan birinin Hünkâr'ın sağlığında vefat ettiği diğer ikisinin yaşayıp soylarının devam ettiğini bildirilmiştir.²⁹⁶ Daha çok Arnavutluk ve Trakya bölgesinde olan Bektaşilerin Babağan (Babalar=Dedebabalık) kolu bu rivayeti esas almış ve Hacı Bektaş'ın kesinlikle evlenmediğine inanmışlardır.²⁹⁷ Dedebaba, Hacı Bektaş'ın vekili demektir. Onlara göre Kadıncık Ana'nın evladı Hünkâr'ın burun kanından gelme manevi evladıdır, yani "bel evladı" değil "nefes evladı"dır. Kendilerine Çelebiler diyen başka bir grup ise bu görüşe karşı çıkmışlardır. Çelebilere göre Hacı Bektaş'ın Suluca Karahöyük'e yerleşme sebebi İdris Hoca'nın kızı Fatma Nuriye (Kadıncık

²⁹⁴ Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, 204.

²⁹⁵ Bk. Gölpinarlı, *Vilayet-Name*, 26-27; Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, 1: 57.

²⁹⁶ Bk. Gölpinarlı, *Vilayet-Name*, 63-64; Eröz, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*, 65.

²⁹⁷ Bk. Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, 1: 24.

Ana) ile evlenmesidir. Bu evlilikten İbrahim Seydi (Seyyid Ali Sultan=Timurtaş) adlı çocuğu olmuştur. Onlara göre Fatma Nuriye, İdris Hoca ile Kutlu Melek'in kızıdır. Ayrıca Hacı Bektaş'ın evliliği ve çocuklarının bulunduğunu resmi kayıtlarla ve belgelerle teyid ederler. Hacı Bektaş'ın evliliği meselesi günümüzde hala Babağanlar ve Çelebiler arasında tartışılan bir konudur. Eröz'de Alevi cemaatleri ve Çelebiler gibi düşünerek Kadıncık Ana'nın, Hacı Bektaş'ı Veli'nin manevi kızı olduğu, onun çocukları da Hacı Bektaş'ın manevi evlatları olduğu görüşündedir.²⁹⁸ 1551'den beri Bektaşilik tarikatı içinde ortaya çıkan dedebabalık ve çelebilik ayrımı ile tarikatın iki temsilcisi olmuştur.

Hacı Bektaş ile Baba Resul'ün arasında halifelik ilişkisi kurulur. Halifesi olmasa dahi Baba İlyas'ın çevresinden olduğunu söyleyebiliriz.²⁹⁹ Kimi müelliflere göre savaşı tasvip etmediği için Babai ayaklanmasına katılmamıştır. Diğer müelliflere göre de ayaklanmaya katılmış ama ayaklanmanın bastırılması sonucunda devletin takibatından kurtulmak için Suluca Karahöyük'e yerleşmiştir. Biz Aşıkpaşazâde'nin verdiği bilgiden yola çıkarak Hacı Bektaş'ın Babai ayaklanmasına katılmadığı kanaatindeyiz. Her ne kadar isyana katılmamış olsa da kendisi gibi Türkmen geleneğinin içinden gelen Müslüman olmuş Türklerin samimiyetinden şüphe etmemiş ve bu kesimi sahiplenici bir tavır içinde olmuştur. Bu yaklaşımıyla Hacı Bektaş'ın savaştan yana olmadığını, tasavvufî öğretilerle barışın sağlanabileceğine inandığını söyleyebiliriz. Bu nedenledir ki hem Babailer hem de Ahi Evren'in Kırşehir'de çıkardığı isyana katılmayıp Suluca Karahöyük'te kalmayı tercih etmiştir. Eğer Baba İlyas'ın halifesi olsaydı Suluca Karahöyük'e yerleşmek yerine Babai hareketine katılarak aktif rol alırdı. 1240 yılında Baba Resul'ün ölmesinden sonra çevresi Hacı Bektaş-ı Veli etrafında toplanmıştır. Türkmen şeyhi olarak bir yandan kendi çevresinde mürşitlik yaparken, bir yandan da Ürgüp yöresinde Hristiyanların ihtidası için çaba göstermiştir. Şamanist Moğolların ihtidası için halifelerini görevlendirerek yurdun dört bir yanına göndermiştir.³⁰⁰

²⁹⁸ Bk. Eröz, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*, 71.

²⁹⁹ Bk. Mélikoff, *Hacı Bektaş*, 99.

³⁰⁰ Bk. Turan-Yıldız, *Tarihten Günümüze Anadolu Aleviliği*, 18.

Hacı Bektaş-ı Veli hakkındaki kayıtları dikkate alırsak, Horasan ereni³⁰¹ olarak onun yüksek ihtimal Yesevilik ve Kalenderiliğin karışımı olan Haydarilik tarikatına mensup olduğunu söyleyebiliriz. Anadolu'ya gelerek XIII. yüzyılda her ne kadar Babai isyanına katılmasa da Babai çevresine girip Vefailik tarikatına intisap ettiğini söyleyebiliriz.³⁰² Kanaatimize göre Hacı Bektaş, Babai hareketinin müsebbibi olan Baba İlyas gibi müstakil zaviye sahibiydi. Baba İlyas ile görüşmüş ama isyan teşebbüsüne katılmamıştır. Sivas, Kayseri, Kırşehir gibi illerde dolaşmış ve sonunda Kırşehir yakınlarındaki Suluca Karahöyük'te yaşamaya karar vermiştir. Hacı Bektaş'ın ölümü ve tarihiyle ilgili farklı kaynaklarda farklı bilgiler geçtiği için genel kabul edilen görüşe göre 669/1270-1271 yıllarında vefat etmiştir.³⁰³ Hacı Bektaş-ı Veli tıpkı Necmüddin Daye, Burhanuddin Muhakkık-ı Tirmizi, Bahaüddin Veled, Evhadüddin Kirmani, Mevlâna Celaleddin Rumi, Ahi Evren gibi XIII. ve XIV. yüzyılda Anadolu'ya damgasını vuran ve onlarla aynı kaynaktan beslenen bir Türkmen sufiydi.

Başta Âşıkpaşazâde olmak üzere daha sonraki bazı kaynaklarda Hacı Bektaş'ın meczup bir derviş olduğunu bildirmişlerdir.³⁰⁴ Ancak İslam inancını, Türk kültürü ve sufiliği ile kaynaştırmış ortaya yeni bir anlayış çıkaran ve birçok Türkmen grubu etkisi altına alan ve hala günümüzde dahi geleneği yaşatılan bir şahsiyetin meczup biri olduğu pek kabul edilir bir şey değildir. Onun İslam anlayışı İslam fikhının sıkı kurallarına örülmüş Sünni anlayış değil, Horasan Melametiliği kaynaklı cezbeci karakter ile karışık gayri Sünni anlayıştır.³⁰⁵ Buna rağmen kendisine atfedilen Makâlât adlı eserde “ibadet imandandır, iman ibadettir”³⁰⁶ diyerek amelin imanın bir parçası olduğunu vurgulamıştır. Yine aynı eserde abdest almak, namaz kılmak, içkiden uzak durmak gibi ibadetlerin İslam'ın gereği olduğunu belirtmiştir.³⁰⁷ Nitekim Vilayet-Name'de de Hacı Bektaş'ın namaz kıldığı bahsi

³⁰¹ Bk. Altınok, *Alevilik, Hacı Bektaş Veli-Bektaşilik*, 137.

³⁰² Bk. Ahmet Yaşar Ocak, “Hacı Bektaş-i Veli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14: 457.

³⁰³ Bk. Gölpinarlı, *Vilayet-Name*, XXIV; Bk. Ocak, “Hacı Bektaş-i Veli”, 456; Bk. Fıçlalı, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, 120.

³⁰⁴ Bk. Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, 205.; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 181.

³⁰⁵ Bk. Ocak, “Hacı Bektaş-i Veli”, 14: 456.

³⁰⁶ Hacı Bektaş-ı Veli, *Makalat*, Haz. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, Ali Öztürk, 1. Baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 68.

³⁰⁷ Bk. Hacı Bektaş-ı Veli, *Makalat*, 51-52.

defalarca geçer.³⁰⁸ Ancak son zamanda yapılan araştırmalarla Hacı Bektaş-ı Veli'nin insan sevgisini ön plana çıkararak, hümanist uzlaşmacı görüşe sahip olduğu, bugünkü anlamda Sünni bir görüşü savunmadığı, İslam'ın şartlarını tam manasıyla yerine getirmeyen Kalenderi dervişlerine paralel bir anlayışa sahip olduğu gibi görüşler ağırlık kazanmaya başlamıştır. Onun hitap ettiği kesim kendisi gibi sosyal tabana sahip olduğu için, kırsal kesim ve göçebe kesim kitleleri arasında yankı uyandırmıştır. Hacı Bektaş, Ahmed Yesevi gibi hitap ettiği Türkmen gruplarına anlayabilecekleri dil ve üslup kullanmış, felsefi izahlardan uzak basit bir anlatım ile İslami anlayışını yansıtmıştır. Aynı zamanda sosyal tabanının ona kazandırdığı geniş hoşgörü anlayışıyla da gayri Müslimlerle de yakınlaşma imkânı bulmuştur.

2.1.2. Ahi Teşkilatı ve Anadolu'da Genel Durum

Çoğu Müslüman idarecilerde olduğu gibi Selçuklu Devletinde de âlimlere ve mutasavvıflara karşı büyük bir hürmet ve iltifat vardı. XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu başta Mevlâna Celaleddin-i Rumi gibi birçok büyük âlim için yerleşilecek bir mesken olmuştur. Anadolu'nun o dönemdeki durumu tasavvuf cereyanlarına açık bir durumdaydı. XII. ve XIII. yüzyıllarda Anadolu'da sadece Sünni yapılanma yoktu. Bu dönemde Sünni inancın yanında heterodoks diyebileceğimiz Haydari, Kalenderi, Cavlaki, Vefai, Ahi ve Babai yapılanmaları da vardı.³⁰⁹ Siyasi hayat I. Alâeddin Keykubad'dan sonra bir çıkmaza girmiş, veraset kavgaları ve sonrasında gelen Moğol işgaliyle Anadolu'da refah ve asayiş bozulmuştu. Sosyal düzenin bozulmasından ve iç karışıklıklardan bunalan halk sığınacak bir liman aramıştır. Yegâne sığınılacak liman da tekke ve zaviyeler olmuştur. Üzüntülerini bastırmak ve manevi güç aramak isteyen bu topluluklar, tinsel iç rahatlığını sağlamak için bu tasavvuf ve dergâhlarını tercih ediyorlardı.³¹⁰ Daha önce Türkistan, Harizm, Irak, Suriye'den birçok dervişin Anadolu'ya geldiğinden bahsetmiştik. Yukarıda söylediklerimizi de içine katarak Anadolu'nun genel durumunu ele aldığımızda Anadolu'nun ortamı şeyhler ve babalar yetişmesine çok müsait bir hale gelmiştir. Bu yüzyıllarda Anadolu'da etkili şahsiyetler vardı. Bir taraftan Sünni çatı altında Mevlâna Celaleddin-i Rumi, Evhadettin Kirmani, Necmettin Daye, Fahreddin Iraki,

³⁰⁸ Bk. Gölpinarlı, *Vilayet-Name*, 8 vd.

³⁰⁹ Bk. Tokalak, *Ahilik, Bektaşilik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*, 329.

³¹⁰ Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 286.

Sadrettin Konevi, diğer taraftan heterodoks kabul edilen Barak Baba, Süleyman Türkmani gibi şahsiyetler Anadolu'nun manevi tasavvufi gücünü oluşturuyordu. Âşıkpaşazâde, Anadolu'ya gelen ve Anadolu'da etkin topluluklardan şöyle bahseder: “*Ve hem dahi bu Rum'da dört tayfa vardır kim anılır misafirler ve seyyahlar arasında: Biri Gaziyan-ı Rum ve biri Ahiyan-ı Rum ve biri Abdalan-ı Rum ve biri Bacıyan-ı Rum idi.*”³¹¹ Anadolu'da bulunan toplulukları bu şekilde isimlendiren Aşıkpaşazâde'nin metnini esas alırsak, Türkmen gruplar içinde Gaziyan-ı Rum çoğu uç bölgede olan ve gazalara katılan savaşçı grupları temsil etmektedir. Bir diğeri Abdalan-ı Rum olan topluluk ise dervişler grubunu nitelemektedir ki bu gruba Hacı Bektaş-ı Veli ve Abdal Musa da dahildir. Bacıyan-ı Rum ise kimilerine göre Hacı Bektaş'ın manevi kızı, kimilerine göre Ahi Evren'in eşinin başında bulunduğu Türkmen kadınlarının oluşturduğu teşkilatı nitelemektedir. Anadolu'nun bir diğer gücü de mistik-ekonomik kuruluş kabul edilen Ahilik topluluğudur.³¹² Bu topluluğu nitelemek içinde Âşıkpaşazâde, Ahiyan-ı Rum isimlendirmesini kullanmıştır.

Ahilik, XIII. yüzyılın ilk yarısından başlayarak XX. yüzyılın başlarına kadar Anadolu'da esnaf ve sanatkârların oluşturduğu birliklere verilen isimdir. Anadolu'nun şehir, kasaba ve köylerinde esnaf ve sanatkâr kuruluşlarına eleman yetirip, bu sürecin işleyiş ve kontrolünü sağlayan bir kurumdur.³¹³ Şeyh Nasiru'd-din Ebu'l-Hakayık Mahmud b. Ahmed el-Hoyi Ahi Evren debbağ sınıfının piri ve Anadolu Ahiliğin kurucu kabul edilir. Şeyh Nasiru'd-din Mahmud (ö. 1262) İran'ın Hoy şehrinde doğmuş ve sonradan Ahi Evran (Evren) ismiyle anılmıştır. Ahi Evren deri işçiliğinde becerikli olduğu gibi esnaf topluluğunu bir araya getirip teşkilatlandırmasından dolayı örgütlülükte de gayet başarılı bir kişidir. Yüzyıllardır savaşçılık eğitimi, dini ve ahlaki bilgi vermekte büyük görevler alan fütüvvet teşkilatı ve fütüvvetnamelere dayanarak Anadolu'da Ahi teşkilatını kurmuştur. Ahi Evren Denizli, Kayseri ve Konya illerinde ikamet etmiş ve buralarda birçok pek çok

³¹¹ Bk. Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, 205.

³¹² Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 291 vd.

³¹³ Bk. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, (Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1974), 3; XIII. yüzyıldan XVIII. Yüzyıla kadar bu kurumun adı “Ahilik”; XVIII. Yüzyıldan XX. yüzyıla kadar da “gedik” yani lonca ismiyle teşkilat ekonomik işleyiş ve düzenlemeyi devam ettirmiştir.

köy ve kasabayı gezerek Ahi birliğinin örgütlenmesini gerçekleştirmiştir.³¹⁴ Müslüman esnafın, yerli Bizans esnafına karşı korumayı amaç edinmiştir. Bunun yanında sahip oldukları tekke ve zaviyelerle gelenlerin ihtiyaç ve yiyeceklerini karşılamış, gençleri de eğitim sürecinden geçirerek gruba katılanların adapte olmalarını sağlamıştır. Ahilerin ticaret alanında edindiği başarılar, onları Anadolu'nun Moğol istilası sonrasındaki zorlu süreçte önemli görev üstlenmelerine sebep olmuştur. İşgal edilen Anadolu topraklarında düzen bozulmuş ve huzursuzluk hâkim olmuştur. Bu zorlu süreçte Ahilik teşkilatı düzeni korumak ve huzuru sağlamak için çaba sarf etmiş ve çoğu bölgede kendi otoritelerini kurmuşlardı.³¹⁵ XIII. yüzyılın Anadolu'sunda önemli ve çok yaygın mesleki ve tasavvufi bekârlar zümresi Ahilik ve önemli tarikatlardan biri olan Bektaşilik Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda da önemli bir işlev göreceklidir. Anadolu'nun büyük âlimlerinden ve şeyhlerinden olan Şeyh Edebali aynı zamanda ahi şeyhlerinden olup, Osman Gazi ile iyi ve sıkı ilişkiler geliştirmiş, kızını Osman Gazi'ye vermek suretiyle de bunu akrabalık bağı ile perçinlemiştir.³¹⁶ Ahi-fütüvvet teşkilatı Anadolu'nun şehirlerinden köylerine kadar İslam'ın yayılmasını sağlayan faktörlerden biridir. Anadolu'nun en ücra yerlerine kadar toplantı ve konuk evi kurmuştur. Anadolu'nun sosyal yaşantısını düzenlemede, üretimi ahlaki temeller üzerinde artırmada, bir de devletin ihtiyacı olan askeri güce katkıda bulunmada önemli bir rolü olmuştur.³¹⁷ Ahiliğin asker yetiştirmedeki etkin rolü Anadolu'nun bir diğer topluluğu olan Gazıyan-ı Rum ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Birçok ve farklı meslek gruplarını bünyesinde barındıran Ahiliğin, bu özelliği sayesinde Anadolu'nun en ücra yerlerine kadar örgütlenerek, şehir halkı ile göçebe halk arasında köprü vazifesi görmüştür. Şehirli ve göçebe halkı ile iyi ilişkiler kuran Ahilik, iki kesimin din anlayışını da bünyesinde birleştirmeyi başarmıştır.³¹⁸

Fütüvvet kelimesi ilk olarak sufi çevrelerde kullanılmış ve tasavvufi bir terim olarak kullanılmıştır. Sufide bulunması gereken iyilik, yardım, fedakarlık, cömertlik, diğergâmlık, insan sevgisini, hoşgörü ve nefesine söz geçirme gibi ahlaki özellikleri

³¹⁴ Bk. İlhan Şahin, "Ahi Evran", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 529.

³¹⁵ Bk. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 3. Basım (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1979), 1: 119-120.

³¹⁶ Bk. Altınok, *Alevilik, Hacı Bektaş Veli-Bektaşilik*, 271.

³¹⁷ Bk. Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, 101.

³¹⁸ Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, 163.

ön plana çıkarmak için kullanılmıştır.³¹⁹ Ahi-fütüvvet teşkilatı tarikat yapılanmasından farklılık arz eder. Mensupları farklı tarikatlara bağlı olsa bile bu teşkilat içinde yer alabilir.³²⁰ Fütüvvet mesleğine girmiş olan Ahiler senetlerini Hz. Ali vasıtasıyla Hz. Muhammed'e kadar götürürler.³²¹ Ahilikte her mesleğin bir piri vardır ve silsileleri Hz. Ali'ye dayanır. Cebrail (a.s.) Hz. Muhammed'e, o da Hz. Ali'ye fütüvvet kuşağını kuşatmıştır. Hz. Ali on yedi kişiye kuşak kuşatırken, Hz. Ali'nin izniyle Selman-ı Farisi'de elli dört kişiye kuşak kuşatmıştır.³²² Ahilik sıradan bir esnaf topluluğu değildir. İçinde müderris ve kadıların olduğu teşkilat üzerinden akidelerini yayan bir tarikat topluluğu olarak görülebilir.³²³ Ahiler içinde her türlü sanat mensubu bulunuyordu. Zamanla Osmanlı Devleti'nin neredeyse her bölgesinde etkili olmaya başlamıştır.

Vefaiyye tarikatının Anadolu'daki şeyhi olan Baba İlyas'ın başlattığı Babai hareketi, gayri Sünni oluşumların bir araya gelmesine zemin hazırladı. Bu hareket Yeseviler, Kalanderiler ve Haydariler tarafından da benimsenmiş, XIV. yüzyıldan itibaren Rum abdalları adı altında varlığını sürdürmüştür.³²⁴ İlk Osmanlıların kurulduğu dönemlerde, Rum Abdallarının açtığı zaviyelerde birçok mürid yetişmiştir. Neşet Çağatay'a göre Orta Asya'dan Anadolu'ya kendileriyle beraber gelen Türk gruplarını, Anadolu'da düzeni ve birliği sağlamak amacıyla yönlendirmeye çalışan Ahilik adı altındaki esnaf ve sanatkârlar grubu, Selçuklu son zamanlardaki yönetiminden memnun olmadığı için Baba İshak Horasani başkanlığında Türkmen grupları Selçuklu Devleti'ne karşı ayaklandırmıştır.³²⁵ Ahililerin şehirden köylere kadar teşkilatlanması diğer Türkmen gruplarıyla sıkı ilişkiler içinde ve iletişim halinde olması, onların bazı durumlarda ortak hareket etmesini sağlamıştır. XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti yarı bağımsız yapılarını

³¹⁹ Bk. Süleyman Uludağ, "Fütüvvet", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 259-260.

³²⁰ Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, 163.

³²¹ Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 305-306.

³²² Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, 165.

³²³ Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 307.

³²⁴ Bk. Turan- Yıldız, *Tarihten Günümüze Anadolu Aleviliği*, 18.

³²⁵ Bk. Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, 56.

yok etmek amacıyla Ahi teşkilatını kontrollerini altına alarak Ahi teşkilatının yok oluş sürecini hazırladı.³²⁶

Ahi Evren ile Hacı Bektaş-ı veli arasında dostluk ilişkisi olduğundan bahsedilir. Vilayet-Name’de; “Ahi Evren, bir gün sohbet ederken kim dedi, bizi şeyh edinirse onun şeyhi, Hacı Bektaş Hünkâr’dır”³²⁷ şeklinde ifadenin kullanılması Hacı Bektaş ile Ahi Evren’in ilişkisini ortaya koymuştur. Ahilik ile Bektaşilik aynı sosyal çevreden geldiği için aralarında etkileşim olduğu muhakkaktır. XV. yüzyılın ikinci yarısında Ahilik Esnaf loncalarına haline dönüşmüştür. Bu dönüşümle Ahilik yarı resmi bir hüviyet kazanmış, köylerde Ahi zaviyelerin çevresine çoğunluğu devletten bağımsız hareket eden ve daha sonra Aleviliği oluşturacak zümreleşme başlamıştır.³²⁸ Hacı Bektaş ve Ahiler arasındaki iyi ilişkiler sebebiyle sonraki dönemlerde Bektaşilik, Ahilerin merasim ve adetlerinden etkilenmiştir. Çünkü Ahiler ile dervişler arasındaki ilişkiler çok sıkıydı. Ahiler ve Bektaşilerde her ne kadar heterodoks anlayışı barındırsa da Hanefi-Maturidi gelenek ağır basmış ama muhtemelen taşradaki dini hayat anlayışı ibadetlerin ifasında gevşekliğe yol açmıştır.³²⁹ Bu gevşeklik zamanla tarikat geleneği içindeki merasimlerin asıl ibadetlerin yerine geçmesine sebep olmuştur. Ahilerde de Şiilikten izler vardır. Pirleri Selman-ı Farisi’dir. Bektaşî tarikatında Selman-ı Farisi’nin saygı ifade etmesi Ahilerden Bektaşîliğe geçen bir durumdur.³³⁰ XVI. yüzyıldan sonra Bektaşilik üzerinde görülen Şii unsurların örnekleri ahi-fütüvvet teşkilatının el kitabı olan Fütüvvetnamelerinde yer almıştır.³³¹ Ehl-i Sünnet inanış ve anlayışına aykırı öğeler, özellikle XVI. yüzyıl başlarından itibaren İran etkisi, Alevi faaliyetleri ve propagandaları yoluyla Fütüvvetnamelere girmiştir.³³² Bektaşîliğin henüz teşekkül sürecini tamamlayamadığı dönemde Ahiliğin elinde bulunan hali hazırdaki Fütüvvetnamelerden faydalanmıştır. Bektaşilik Fütüvvetnamelerdeki usul ve

³²⁶ Bk. Tokalak, *Ahilik, Bektaşilik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*, 376.

³²⁷ Bk. Gölpinarlı, *Vilayet-Name*, 49.

³²⁸ Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, 168.

³²⁹ Bk. Saffet Sarıkaya, “Alevilik-Bektaşilik ve Ahilik İlişkisi-Fütüvvetnamelere Göre”, *İslamiyat Alevilik Özel Sayısı* (2003): 20.

³³⁰ Bk. Mélikoff, *Hacı Bektaş*, 165.

³³¹ Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, 160.

³³² Bk. Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, 47.

erkânlarındaki birçok unsuru kendi bünyesine geçirerek kendi usûl ve erkanını kurmaya başlamıştır.³³³

Kızılbaş etkiyle Tarikatın bozulduğunu düşünen I. Selim dergâhı kapatmaya zorlamıştır. Bu dönemde kıyımdan kurtulmak isteyen Ahiler de Bektaşiliğin içine sızdılar.³³⁴ Ahiliğin XIII. yüzyıl zaviye geleneğindeki pek çok unsur, Alevi-Bektaşî inanç ve ritüellerine geçmiştir. Mesela Fütüvvetnamelerde³³⁵ yer alan ve merasimlerde de talibin bilmesi gereken sorular ve cevaplarla ilgili fasıllar, fütüvvetnamelerde yol ata ve yol kardeş edinme şeklindeki uygulama Bektaşîliğe müsaheplik adı altında geçmiştir. Yine kırklar cemi rivayetleri, şedd kuşanma, hırka, taç gibi kıyafetler hakkındaki yorumlar Fütüvvetnamelerden Alevi-Bektaşî erkân ve literatürüne geçen motiflerdir.³³⁶ Ahilerde nakiplere verilen görevler, Alevi ve Bektaşîlerde çeşitli ehil kimselere verilen on iki hizmet olarak uygulanmıştır.³³⁷ Alevi-Bektaşî geleneğinde olduğu gibi Ahilerde de Hz. Ali sevgisi ön plana çıkar. Fütüvvetnamelerde yer alan şeriat kapısıyla ilgili bilgilerle Makalat'ta geçen şeriat kapısındaki bilgiler hemen aynı şekilde yer alır. Fütüvvetnamelerde şeriat makamları, iman, namaz, oruç, zekât, hac, helal kazanç, haram yememek, şeriat evine girmek, çağrıldığında gazaya gitmek, emr-i bil maruf, nehy-i anil münker³³⁸ gibi şeriat kurallarının hemen hemen hepsi Makalat'ta yer alır. Ahilerde mesleğe girme törenlerindeki merasim ve Terceman duasıyla Bektaşîliğe girerken uygulanan merasimler hemen hemen birbirinin benzeridir.³³⁹ Ahi, Alevi ve Bektaşîlerde Nasihatlerin Türkçe olması ve nasihat verme üslubunda birçok yönden benzerlik arz eder.³⁴⁰

³³³ Bk. Tokalak, *Ahilik, Bektaşîlik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*, 384.

³³⁴ Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 208-209.

³³⁵ **Fütüvvetname:** Ahi töre ve törenlerini, örgüte giriş kurallarını kapsayan ahi yönetmeliği niteliğindeki eserlere son zamanlarda verilen isme "Fütüvvetname" denmiştir. Bu eserlerde ahiliğin fonksiyonu, niteliği, işlevlerinin bahsedilmesinin yanı sıra, esnafların dükkanlarını kapattıktan sonraki yaşantılarından ve törenlerinden de bahsedilmektedir. Bk. Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, 3-4.

³³⁶ Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, 171.

³³⁷ Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, 177.

³³⁸ Bk. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, 165.

³³⁹ Bk. Altınok, *Alevilik, Hacı Bektaş Veli-Bektaşîlik*, 135.

³⁴⁰ Bu konunun ayrıntılarıyla ilgili Bk. Tokalak, *Ahilik, Bektaşîlik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*, 385. vd.

2.2. Hacı Bektaş-ı Veli Sonrası Bektaşilik

Hacı Bektaş-ı Veli'nin hayatı hakkında olduğu gibi kendisinden sonraki dönem hakkında sağlam ve yeterli bilgi yoktur. Bunda, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması esnasında Bektaşilerin tekke ve zaviyelerinin yağmalanması ve belgelerin yok edilmiş olmasının önemli bir payı vardır. Elde edilen ve var olan belgelerde Hacı Bektaş-ı Veli'den sonraki dönem, ilk dönemle bazen birbirini desteler mahiyette, bazen de taban tabana zıt bilgilerle yorumlanmıştır. Bu dönemdeki Bektaşilik, Hacı Bektaş'ın temellerini attığı asli yapısına diğer grupların düşünce ve anlayışlarının eklenmesi ile oluşmuş bir Bektaşiliktir. Hacı Bektaş-ı Veli'nin tarihi hayatı ölümünde sonra önem kazanmıştır. Hacı Bektaş-ı Veli'nin XIV. yüzyılda Yeniçeri Ocağının kuruluşunda adı geçmiş ve ocağın piri kabul edilmiştir.

2.2.1. Bektaşiliğin Kuruluşu

Savaşlar, düşman saldırıları ve işgali halk üzerinde ciddi boyutta manevi sıkıntılara sebep olmuştur. Selçuklu Devletinin takibatına uğrayan Babai halifeleri Moğolların işgaliyle takibattan kurtulmuş ve çeşitli bölgelerde zaviyeler açmışlardı. Hacı Bektaş'ın Suluca Karahöyük'e zaviye açması da bu sebeple olabilir. Faaliyetlerine XIII. yüzyıl boyunca devam eden bu zaviyeler daha önceleri Haydari, Kalenderi, Vefai dervişler olarak anılıyorken birkaç nesil sonra Rum abdalları olarak anılmaya başladılar.

XII. ve XIII. yüzyıllarda İran, Orta Asya, Mısır ve Anadolu'da birçok tekke kurulmuştu.³⁴¹ Muhyiddin Arabi'nin Vahdet-i Vücut anlayışı bu tekkeleri etkilemişti. Osmanlı'nın dini düşünce zemininde, Osmanlı'nın ilk sufi hareketliliğinin devamı niteliğinde alplık, dervişlik, gazilik hatta halkta büyük etki yaratan Ahilik ve Fütüvvet anlayışı bulunuyordu.³⁴² Osmanlı Devleti'nde bu gruplar kültürel zenginlik olarak görülüyor ve hoşgörülle muamele görüyorlardı. Rum Abdallarından olduğu bilinen Abdal Musa, Abdal Kumral, Abdal Mehmed gibi şahsiyetler bir manada "ilk

³⁴¹ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 284.

³⁴² Bk. Ömer Faruk Teber, "Osmanlı Belgelerinde Alevilik İçin Kullanılan Dini Siyasi Tanımlamalar", 22; bu tür dervişlerin yeni yerlerin fethi ve İslamlaştırmasındaki rolleri hakkında detaylı bilgi için Bk. Ömer Lütfi Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, (İstanbul: Hamle Yayınları, 1993), 12. vd.

Bektaşiler” diyebileceğimiz Kalenderi, Haydari, Vefai dervişlerdendi.³⁴³ Henüz kendilerine Bektaşî denilmeyen bu abdallar Hacı Bektaş’ın kültürünü benimseyerek önce Anadolu’da daha sonra Rumeli’ye kadar taşındılar. Bu dervişlerin Osmanlı devletinin kurulmasında ve topraklarının genişlemesinde önemli rolleri vardı.³⁴⁴ Osmanlı’nın XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Rumeli’de başlattığı fetih hareketlerinde Rum abdallarının sonraki adı Bektaşî olacak dervişlerinin büyük hizmetleri olmuştur. Bu dervişler fetihlerdeki vazifeleri dolayısıyla Osmanlı’nın nezdinde iyi bir yer edinmişlerdir.³⁴⁵ Bu bilgiler bize gösteriyor ki bu dervişlerin dini yönü olduğu gibi siyasi yönleri de vardır. Yerleşik hayata geçme ile kent bölgeleri yakınlarına açılan tekellere dervişlerin de yerleşmesini sağlayacaktır. Birer kültür merkezi işlevi gören bu tekkelere yerleşen dervişler yeni alınan toprakları mülkileştirmede etkili oldukları için Osmanlı’dan destek görmüştür. Aynı zamanda bu dervişler halk inanışlarının yayılma odakları olacakları için Osmanlı Devleti Cemaat dışı, kargaşa yaratan toplulukları yönlendirmede yararlanmak istemiştir.³⁴⁶

Hacı Bektaş-ı Veli’nin mistik düşünceleri manevi kızı aynı zamanda sadık müridi Hatun Ana (Kadıncık Ana) tarafından yayılmıştır. Âşıkpaşazâde’nin “...Hatun Ana’dur. Anı kız edindi. Keşf-ü kerametini ana gösterdi. Teslim etdi. Kendü Allah rahmetine vardı.”³⁴⁷ sözlerinden Hatun Ana’nın Hacı Bektaş’ın öğretilerini yaymada önemli bir rolü olduğunu anlıyoruz. Hünkâr’ın vefatından sonra zaviyenin başına geçen Kadıncık Ana, Bacıyan-i Rum’dan sayılmış ve onun müridi olan Abdal Musa, Hünkâr’ın ününü katıldığı savaşlardaki gaziler arasında yaymıştır. Abdal Musa, Hacı Bektaş gibi Rum diyarına gelmiş ve onun halifesi olmuştur.³⁴⁸ Orhan Gazi döneminde yaşayan, Yeniçeriler arasında sefere katılan, börk giyen Abdal Musa, Hacı Bektaş’ın dervişane hallerini Kadıncık Ana’dan öğrenmiş ve müridi olmuştur.³⁴⁹ Abdal Musa’nın Hacı Bektaş tekkesinde yetişen, onun kültürünü

³⁴³ Bk. Ocak, “Bektaşilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 373.

³⁴⁴ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşilik*, 57.

³⁴⁵ Bk. Ocak, “Bektaşilik”, 5: 378

³⁴⁶ Bk. Iréné Mélikoff, *Hacı Bektaş*, 207.

³⁴⁷ Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, 205

³⁴⁸ Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 101.

³⁴⁹ Bk. Eröz; *Türkiye’de Alevilik-Bektaşilik*, 69.

Osmanlı Devleti döneminden başlayarak tüm Anadolu'ya tanıtan kişidir.³⁵⁰ Böylece Kalenderi ve Haydari olan Rum abdalları Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılarak Bektaşiliğin temelini atmış oldular.³⁵¹ Abdal Musa'nın Orhan Gazi ile seferlere katılması aralarında yakın bir ilişki oluşturmuş hatta Yeniçeri ordusunun kurulması ile aralarında bağlantı olduğu görülmüştür.³⁵² Osmanlılar ile Abdal Musa arasındaki iyi ilişki dolayısıyla Yeniçeri ocağı Bektaşi tarikatına bağlanmış ve piri Hacı Bektaş Veli olmuştur.³⁵³ Yeniçeri Ocağının Bektaşilere bağlanmasının başka bir nedeni de Hacı Bektaş'ın kendisiyle aynı çevreden gelen ve Osmanlı Devletinin kuruluşunda büyük rol alan Şeyh Edebali ile yakın ilişkisi olduğu, hatta Edebali'nin de aralarında bulunduğu Çepnilerin ilinde yaşamını sürdürmesi etken olmuştur.³⁵⁴ Bütün bu ilişkiler silsilesi neticesinde Bektaşi tarikatının kuruluşuna öncülük eden Abdal Musa tarikatın ilk kurucusu kabul edilir.³⁵⁵ Hacı Bektaş'ın halifesi kabul edilen Abdal Musa'nın Bursa'nın fethine Geyikli Baba ile katıldığı ve kerametler gösterdiğine dair menkıbeler vardır.³⁵⁶ Bektaşilerde on iki imama nispetle on iki post vardır. Bu postlardan biri de Abdal Musa postudur.³⁵⁷ Bektaşiliğin en önemli dergâhlarından biri olan Abdal Musa dergâhı Antalya'nın Elmalı Kasabasına yakın Teke köyündedir.

Pir olarak Hacı Bektaş-ı Veli'yi edinenlere, kendilerine has usül ve erkânı olan tarikat yapılanmasına Bektaşilik denmiştir. Ehl-i Beyt sevgisi, tevella, teberrâ prensibi gibi hususlara bağlılığına bakarak Bektaşiliğe "Alevi" de diyebiliriz.³⁵⁸ Mélikoff, Bektaşiliği; "birbirine aykırı birçok öğenin karışa geldiği, örf-dışı (non-conformiste) ve dili Türkçe bir halk öğretisi olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, halka dayalı bu öğretinin yanında, halk kitlelerinden az ya da çok ayrı düşmüş, okuyup yazan, kentli bir kol da vardır" şeklinde tanımlamıştır. Mélikoff, ilk Bektaşiliği halkın eski inanışlarını İslam örtüsü altında yaşamak dışında cemaat dışı bir yanı olmadığını söylemiştir. Ancak XV. ve XVI. yüzyıllarda Safevi etkisiyle

³⁵⁰ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşilik*, 80.

³⁵¹ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşilik*, 57.

³⁵² Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 22.

³⁵³ Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 37.

³⁵⁴ Bk. Mélikoff, *Hacı Bektaş*, 153.

³⁵⁵ Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 203.

³⁵⁶ Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 191.

³⁵⁷ Bk. Cavit Sunar, *Melamilik ve Bektaşilik*, (Ankara: AÜİF Yayınları, 1975), 38.

³⁵⁸ Bk. Eröz; *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*, 63.

başka yöne kaydığını ve Bektaşiliği sufi ve On iki İmam mezhebi temeline bürünerek, içine Şiilikten beden göçü, tenasüh hatta Hz. Ali'nin Tanrısallığı inanışlardan bazı unsurların karıştığı, buna ek olarak Hurufilik gibi mistik anlayışında etkili olduğu senkretik (karışık) bir yapı olarak görmüştür.³⁵⁹ Ocak, Bektaşiliği, XIII. yüzyılda Kalenderilik içine teşekkül etmeye başlamış, XV. yüzyılın sonlarında Hacı Bektaş-ı Veli an'aneleri etrafında Anadolu'da ortaya çıkan tarikat olarak yorumlamıştır.³⁶⁰ Aziz Yalçın ise Bektaşiliği tamamen Alevi inancı temel olarak oluşmuş bir inanç ve düşünce yolu olarak tanımlamıştır.³⁶¹

Bektaşi şeyhleri uzun medrese eğitimi görmemiş, halk arasından yetişmiş basit ve sade insanlardı.³⁶² Bektaşilik, Anadolu'nun köylerinde, bayırlarında, dağ başlarında ve uç bölgeleri yurt tutmuş Türkmenlerine en yaygın seslenen ve etki eden tarikat olmuştur. Birçok Türkmen gruba ulaşma imkânı bulan Bektaşilik, Anadolu'da kırsal kesimin ve göçebe kesimin benimsediği en yaygın tarikattır. XIV. yüzyılda Bektaşilik Babailerin heterodoks derviş uzantılarından birini temsil ediyorken, XIV. ve XVI. yüzyıllar arasında Kalenderilerin, Ahilerin ve diğer hererodoks abdal zümrelerinin içine dâhil olmasıyla büyük önem kazanmıştır.

Vefatından sonra Hacı Bektaş-ı Veli adına kurulan Bektaşilik tarikatı, Kalenderiler, Haydariler, Işıklar, Torlaklar tarafından acımasızca kötü kullanılmıştır. Onlar faaliyetlerini yürütebilecekleri en uygun alan olan saf ve samimi inanan Türkmen zümreleri görmüşlerdir. Osmanlı Devleti bu grupların faaliyetlerini kontrol etmek istemiş ve içine sızdıkları Türkmen grupları koruma maksadıyla bu kitleleri takibe almıştır.³⁶³ Bektaşilik Osmanlı Devleti'nde meşru zemin elde edince, Kalenderi, Haydari, Vefai, Ahilik gibi sufi temelli heterodoks gruplar kendilerini Bektaşi adı altında meşrulaştırmaya çalıştılar.³⁶⁴ Osmanlı padişahlarının Hurufiliğin etkisini kırmaya yönelik çabaları sonucu Hurufiler kendilerine sığınak liman olarak Bektaşiliğin nüvelerinden biri olan Kalenderiliği görmüştür. Hurufilik, Bektaşiliği etkilemeye çalışmış ve XVI. yüzyıldan itibaren Bektaşiliği önemli ölçüde

³⁵⁹ Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 23, 25.

³⁶⁰ Bk. Ocak, "Bektaşilik", 5: 373.

³⁶¹ Bk. Aziz Yalçın, *Hacı Bektaş Veli ve Bektaşi Alevilik*, (İstanbul: Derin Yayınları, 2007), 70.

³⁶² Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 470.

³⁶³ Bk. Fırlı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik*, 134-135.

³⁶⁴ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşilik*, 58.

etkilemiştir.³⁶⁵ Bektaşî esaslarına önce Vahdet-i Vücut³⁶⁶ ve Hurufilik etki etmiştir, çok geçmeden de Şii propagandalarının etkisine maruz kalmıştır. Bir süre sonra bu tarikat üzerinde Haydari, Kalenderi gibi grupların girmesiyle Bektaşî tarikatı Hurufî, Bâtîni ve Şii görünümünün oluşturduğu bir tarikata dönüşmüştür. Hurufilik ve Şii tesirler altında kalan Bektaşilik bugünkü şekline büründü. Tabi ki Alevilik meselesinde anlattığımız gibi Şii tesirler tamamen Bektaşilikle mezceldilmemiştir. Daha önce sahip olduğu geleneksel Türk inancı ve kültürü eşliğinde Şii unsurlar Bektaşilik içinde yerini bulmuştur.

Bektaşilik Osmanlı fetihlerine katılan Rum abdalları vasıtasıyla ile Balkanlara geçmiş, Tuna kıyılarından Arnavutluk'a kurdukları tekke ve zaviyelerle yayılma imkânı bulmuştur. Rum Abdalları ile Balkanlara taşınan Hacı Bektaş-ı Veli'nin öğretileri ile günümüzde Balkanlar, Bektaşiliğin Babağan kolunun merkezi haline gelmiştir.

2.2.2. Balım Sultan Sonrası Bektaşilik

Bektaşilik Tarikatının esas kurucu Balım Sultan'dır. Babasının adı Mürsel Bali ya da kayıtlarda geçtiği adıyla Resul Bali'dir. Balım Sultan'ın babası olan Mürsel Bali'de Hacı Bektaş'ın manevi sulbünden gelen Yusuf Bali'nin oğludur.³⁶⁷ 1484'de babası Mürsel Bali'nin vefatı üzerine posta Balım Sultan oturmuştur. Osmanlı tahtında II. Beyazıt'ın olduğu zamanda posta geçen Balım Sultan'la padişahın sıcak ve samimi ilişkileri olmuştur.³⁶⁸ 922/1516 yılında vefat ettiği bilinen Balım Sultan, XVI. yüzyılın başlarında Kalenderilikten ya da Haydarilikten ayrılarak tarikatın başına geçmiş daha sonra Osmanlı hükümetinin de desteğini alarak Hacı Bektaş-ı Veli adına bugünkü bilinen yapısıyla Bektaşilik tarikatını kurmuştur. Bektaşî ananesine göre Balım Sultan bu tarikatın ikinci piri (piri Sani) kabul edilir.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin evlendiğine inanan Bektaşî şeyhleri "çelebi" unvanını alırlar. Çünkü bunlar Hacı Bektaş'ın abdest aldığı sudan içerek hamile kalan Kadıncık Ana'nın çocuklarının soyundan geldiğine inanırlar. Kendilerine bel evladı derler. Çelebiler Hacı Bektaş-ı Veli'nin evlendiğine inandıkları için Balım Sultan'ın

³⁶⁵ Bk. Ballı, "Hurufilik Nedir?", 40.; Bk. Sunar, *Melamilik ve Bektaşilik*, 38.

³⁶⁶ Bk. Sunar, *Melamilik ve Bektaşilik*, 23.

³⁶⁷ Bk. Sunar, *Melamilik ve Bektaşilik*, 33.

³⁶⁸ Bk. Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik*, 162.

onun soyundan geldiğini kabul ederler. Balım Sultan'ın türbesinde Resul Bali'nin oğlu olduğu yazsa da kitabe kaydında bir yanlışlık olduğunu düşünen Çelebiler Mürsel Bali'nin oğlu olduğunu savunurlar.³⁶⁹ Fakat Çelebi dışındaki kendilerine Babağan diyen diğer Bektaşiler bu soy bağı (bel evlatlığını) kabul etmezler. Bu kişiler de kendilerini temsil eden kişiye Dede Baba derler.³⁷⁰ Babağanlar Bektaşi geleneğine göre Hacı Bektaş'ın evlenmediği düşündükleri için Balım Sultan'ı "yol oğlu" olarak kabul ederler. Eldeki veriler yetersiz olduğu için tam anlamıyla bu soy bağı açıkığa kavuşturmak mümkün olmamaktadır. Burada önemli olan Balım Sultan'ın nesebinden ziyade onun XVI. yüzyıl başlarında Bektaşi tarikatının gelişmesinde oynadığı roldür.

Balım Sultan Hacı Bektaş zaviyesine bağlı sağlam bir taşra teşkilatı kurmuştur. Anadolu'daki Türkmen gruplarının İran'da kurulan Şii-Safevi devletine sempatisini fark eden Osmanlı yöneticileri önlem alma gereği duymuştur. Bunlardan biri de Bektaşiliğe devlet desteği vererek kontrol altına almaktır.³⁷¹ Osmanlı Devleti etkin bir kontrolü ancak tarikat içinde oluşturulmuş hiyerarşik yapı ile sağlayabilirdi. Böylece her seferinde kiminle muhatap olacağını bilir ve daha rahat müdahale edebilirdi.³⁷² Bunun içindir ki II. Beyazıt (1481/1512), Hacı Bektaş Tekkesi Postnişinliğine Balım Sultan'ı getirerek tekkenin kurumsallaşmasını sağlanmıştır. Postnişinliğe Balım Sultan'ın getirilmesiyle Hacı Bektaş etrafında oluşacak erkâna Bektaşi ve Alevi zümreleri bağlamak amaç edinilmiştir.³⁷³

Bektaşi derviş ve babaların Yeniçeri askerleri ile yakın ilişkileri bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri var olan ilişki Hacı Bektaş Veli'nin Yeniçeri Ocağı'nın piri olmasıyla resmiyete dökülmüştür.³⁷⁴ XIV. yüzyılda Yeniçeri Ocağı kendisini Bektaşi an'anelerine bağlamış XV. yüzyılda Yeniçeri Ocağı ile Bektaşilik tarikatı resmen birleşmiştir. Bu bağlanma ile ocağın dini eğitimi Bektaşi tarikatına yüklenmiştir.

³⁶⁹ Bk. Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik*, 162.

³⁷⁰ Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 223-224.

³⁷¹ Bk. Altınok, *Alevilik*, 271-272.

³⁷² Bk. Suraya Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşilik*, 1. Baskı (İstanbul: Alfa Yayınları, 2013), 186.

³⁷³ Bk. Altınok, *Alevilik, Hacı Bektaş Veli-Bektaşilik*, 272

³⁷⁴ Bk. İlber Ortaylı, "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 6 (1995): 281-283.

Babai tabanının sahip olduğu inanç ve kültür Hacı Bektaş'ın öğretilerinde de ortak iken Balım Sultan döneminde buna başka şeyler de eklenmişti.³⁷⁵ Özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda Hurufi, Bâtini, Şii unsurların etkisine açık bir hale gelmişti. Fazlullah'ın ölümünden sonra onun talebeleri Hurufiliğin Ehli Sünnete ters düşen öğretilerini Hacı Bektaş tekkesi yoldaşları arasında bir süre gizli kapaklı olarak yaymış ama XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Yeniçeriler ile bağlantılı olarak gün yüzüne çıkmıştır.³⁷⁶ XVI. yüzyılda Osmanlı-Safevi ilişkilerin kızışmasına paralel olarak Bektaşiler ile Osmanlı devletinin ilişkisi son derece iyi bir hal almıştı. Balım Sultan II. Beyazıt'ın emriyle Bektaşî tarikatının başına resmen geçmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren tekkelerin yönetimi Babağanlara verilmiş, Çelebiler ise arka planda kalarak tekke gelirlerinden az miktarda pay alarak kendilerine bağlı ocaklardaki dede ve babalarla meşgul olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.³⁷⁷ Hatta Aziz Yalçın'a göre Osmanlı yönetiminin Bektaşî tarikatının başına bir dönem Sersem Ali paşayı getirmesi Çelebilerin (Alevilerin) gücünü kırmak için kasıtlı yapılmış bir uygulamadır.³⁷⁸ Babağanların yaptığı her türlü sanatsal faaliyetler devlet tarafından desteklenirken, Çelebiler ise gözetim altında tutularak hareket alanı Hacı Bektaş tekkesi ile sınırlandırılmıştır.³⁷⁹

Şii cilayla boyanan Kızılbaş akımı XVI. yüzyıldan sonra Balım Sultan ve Osmanlı'nın desteği ile yönlendirilmiş Bektaşî dervişlerin sorumluluğunda özellikle Anadolu olmak üzere Bazı Rumeli bölgelerinde Bektaşî tarikatı şeklinde kurumsallaşmıştır.³⁸⁰ Normalde Türklerin İslamlaşmaya başladığı dönemden itibaren Hz. Ali ve Ehl-i Beytine saygı içeren tutum hep var olmuştur. Bektaşî tarikatı bu yönden Şii ile ortak anlayışa sahip olsa da Şii ve Şii anlayışın aşırı hiçbir tutumunu sahiplenmemiştir. Bu tarikatın ana dayanağı tıpkı Kızılbaşlarda olduğu gibi eski Türklerin dini ve sosyal yaşantılarına uygun basit ve kolay uygulanabilir İslamıdır.

³⁷⁵ Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 22.

³⁷⁶ Bk. F. S. Haslok, *Bektaşilik Tetkikleri*, Çev. Ragıp Hulusi, 2. Bakı (Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000), 46.

³⁷⁷ Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 110.

³⁷⁸ Bk. Yalçın, *Bektaşî Alevilik*, 187.

³⁷⁹ Bk. Altınok, *Alevilik, Hacı Bektaş Veli-Bektaşilik*, 274.

³⁸⁰ Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 54.

Tarikatın ikinci kurucusu kabul edilen Balım Sultan, Bektaşî tarikatını yeniden teşkilatlandırmış, ayin ve erkânında değişiklikler yapmış, tekkelerin teşkilatlarını daha düzenli hale getirmiştir. Bektaşilikte daha önce var olan kuralları açıklığa kavuşturmuş, yaptığı düzenlemelerle tarikat üzerinde reform gerçekleştirmiştir. Fığlalı'ya göre Balım Sultan'ın Bektaşî tarikatının itikadının temel bilincine aykırı öğeler getirmesi gereksizdir. Onun getirdiği yenilikler Bektaşiliğin eski öğretisine ters düşecek yenilikler değildir.³⁸¹ Bu yorumu temel alırsak Balım Sultan'ın tarikatın kabul ettiği temel öğeler içinde düzenlemeler yaptığını söyleyebiliriz. Balım Sultan yaptığı yeniliklerle Alevi-Bektaşî inancının özünü topluluklara bu uygulamalarla benimsetmeye çalışmıştır. Buna rağmen yapmış olduğu ilginç uygulamalar da söz konusudur. Getirdiği ilginç uygulamalardan biri de mücerret (evlenmemiş) dervişler teşkilatı oluşturmaya idi. Hacı Bektaş ve ondan sonra gelen Bektaşî dervişleri Haydari ve Kalenderi iken, Balım Sultan'la birlikte Bektaşilik Hurufilik, Şii gibi akımların etkisinde kalarak “Hak-Muhammed-Ali” üçlemesi ve “On İki imam” anlayışını benimsemesiyle Kalenderilikten soyutlanmıştır.³⁸² Bektaşiliğin Osmanlı yöneticileri tarafından kollanmasına rağmen, doğudan gelen menfi propagandaların etkisi ve Osmanlı'da baş gösteren iktisadi, idari sıkıntılardan ve baskılardan dolayı Türkmen kitleleri bunalmıştı. Nitekim bunun sonucunda başta Şeyh Bedrettin isyanı olmak üzere birkaç küçük çaplı isyan vuku bulmuştu. Bu isyanların sebebi hep Kızılbaş olgusuna bağlanmıştır.

İlk Bektaşiler, Kızılbaş (Alevi) cemaatlerinde görülen cem ve semahları tam manasıyla yerine getirdikleri için Osmanlı Sünnileri tarafından hoş görülmemiştir.³⁸³ Şehir Bektaşiliğinde Balım Sultan'ın uyguladığı erkân esas alınmıştır. İlk dönem Bektaşî erkânı Türk töresini geniş şekilde andırıyorsa da Safevi tesirlerle Şii etkiler Bektaşî tarikatına girmiştir. Balım Sultan'dan yaklaşık bir çeyrek yüzyıl sonra Anadolu Alevi kültüründe yapılan değişikliklerle köy Bektaşiliği ile şehir Bektaşiliği ayrımının ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Şehirlerin merkezlerinde Bektaşî tekkelerinin cem bezminde değişiklik yapılmış, buna köy de ya da göçebe yaşayan Aleviler razı olmamıştır. Şimdi ise Aleviler (Köy Bektaşileri) Hacı Bektaş'ın ve

³⁸¹ Bk. Fığlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik*, 164.

³⁸² Bk. Ocak, “Bektaşilik”, 5: 374-375.

³⁸³ Bk. Eröz, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*, 70.

ondan önce gelen Alevi ulularının uyguladıkları erkânın kendi yürüttükleri erkan gibi olduğunu iddia ederler.³⁸⁴

Balım Sultan'ın vefatının ardından yerine Kalender Çelebi geçmiştir. Posta oturduğunda Osmanlı devletinde iktisadi alanda baş gösteren sorunlar Aleviler kadar Alevi olmayanları da etkilemiştir. Ağır vergiler altında bunalan halk devlete karşı başkaldırma teşebbüsünde bulunmuştur. Son derece şair ruhlu olan Kalender Çelebi'nin adı Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanan çiftçi-köylü ayaklanmasına verilmiştir. Bunun sebebi Kalender Çelebi'nin çevresinde Türkmen grupları toplayarak başlatılan isyana katılmış olmasıydı.³⁸⁵ Bastırılan bu isyandan sonra Türkmen grupları Osmanlıya karşı olabildiğine yabancılaştırmıştır. Osmanlı Devleti'nin kendi kuruluşunun öncüsü olan Türkmen gruplarına artık askeri alanda yer vermemiştir. Türkmen grupları kendine yabancılaştıran Osmanlı, bu grupların başka tesirlere açık hale gelmelerini neden olmuştur. Bu bozulmaya Bektaşî topluluklar da eklenmiştir.

Balım Sultan'ın öncülüğünde yapılandırılmış Bektaşî tarikatı, II. Mahmut'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla varlığı bir süre sekteye uğramıştır. Yeniçeri Ocağı ile Bektaşîliğin yakın ilişkileri olmasına rağmen ocağın kaldırılmasıyla askerin tarikatla ilgisi fiilen kesilmiştir. Bu olaydan en çok şehirlerde olan Bektaşîler etkilenmiştir. Köylerde olan Aleviler zaten devletin etki alanından uzak yerlerde olduğu için şehirdeki Bektaşîler kadar etkilenmemişlerdir.³⁸⁶ Yeniçeri Ocağı ile manevi ve düşünsel bağı olan Bektaşîlik artık devlet katında gözden ve itibardan düşmüş, bunun neticesinde Bektaşîlik de yasaklanmıştı. Babağan Bektaşîliği merkezini Arnavutluk'a taşıyarak sessizliğe bürünmüştür. 1826 Yeniçeri ocağı ile birlikte Bektaşî tekkeleri kapatılınca Alevi ve Bektaşîler yasak neticesinde yer altına çekilmişlerdir. Bektaşîlerden boşalan yerlere Nakşibendiler getirilmiştir. Bektaşîler her şeye rağmen bu dönemde varlığını devam ettirebilmiştir. II. Meşrutiyete kadar Tekkenin başında resmîyette Nakşî şeyhi, fiiliyatta Bektaşî

³⁸⁴ Bk. Eröz, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşîlik*, 71-72.

³⁸⁵ Bk. Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşîlik*, 169.

³⁸⁶ Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 123.

şeyhleri, mütevellî olarak da Çelebiler bulunmuştur.³⁸⁷ II. Meşrutiyetle Bektaşilik yeniden canlanma göstermiş ve tekkeler tekrar işler hale gelmiştir.³⁸⁸ Sultan Abdülaziz zamanında Bektaşiler zaviyelerini onardılar. Bektaşilik tekrar eski haline dönmeye başlamıştır. 1908’de Meşrutiyetin ilanı ile faaliyetlerine devam eden Bektaşiler, 1925’de tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla varlığı resmîyette ortadan kalktıysa da günümüze kadar diğer tarikatlar gibi varlığına devam ettirmektedir.

Bektaşilerin Babağan kolu, Alevileri ise aynı zamanda kendilerini Bektaşilerin Babağandan kolundan farklı olduğunu söyleyen Çelebiler temsil etmiştir. Günümüzde Çelebiler artık sadece kendilerine bağlı ocaklardaki dedelerin ve babaların hakkullahları ile ayakta durmaktadırlar. Babağanlar ise merkezi Arnavutluk yaparak Balkanlarda varlığına devam etmektedir.

³⁸⁷ Bk. Altınok, *Alevilik, Hacı Bektaş Veli-Bektaşilik*, 292; Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 125.

³⁸⁸ Bk. Fırlalı, *Türkiye’de Alevilik, Bektaşilik*, 171-172.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU ALEVİLİĞİ VE BEKTAŞİLİK İLİŞKİSİ

Anadolu’da oluşan Aleviliği iyi anlamak için kendilerini “Alevilik” kavramı ile özdeşleştiren Kızılbaş ve Bektaşi toplulukların yapılarını iyi bilmek gerekmektedir. Buraya kadar olan bölümlerde kendilerini “Alevi” adlandırılması altında gösteren Kızılbaş ve Bektaşi oluşumlarını ve anlayışını işledik. Birbirleriyle ilişkisi aşikâr olan Alevi (Kızılbaş) ve Bektaşi toplulukların hem kendilerini “Alevi” çatısı altında gösterme gayreti hem de aralarındaki ince farklılıklar bizi bu ilişki düzeyini ortaya koymaya itmiştir.

Yaptığımız araştırmalarda Alevi ve Bektaşi isimlendirmelerin bazen aralarına “ve” getirmek suretiyle ayrı kavramları nitelermiş gibi kullanılması, bazen de yan yana aynı kavramı niteleyen ortak admış gibi kullanılması merakımızı daha fazla celp etmiştir. Bu iki kavram bugün birbirinin yerine kullanıldığı gibi, “Alevi-Bektaşi” olarak yan yana da kullanılmaktadır. Bu kullanım şekillerinden yola çıkarak iki kesimin ilişki düzeyini ortaya koyma gereği duyduk. Bu bölümde Anadolu Aleviliği ile Bektaşiliğin ilişki düzeyine ortak ve farklı noktalar çerçevesinde temas edilecektir.

1. Alevilik ve Bektaşilik’te Ortak Noktalar

Alevilik ve Bektaşilikteki ortak yönler oldukça fazladır. Bu bakımdan her iki yapı arasında ortak yönler hakkında konuşmak daha kolaydır. Özellikle her iki düşüncenin Türkmen kökenlere dayanması, inanç ve merasimler arasındaki benzerlikler göze ilk çarpan hususlar olmuştur. İki zümre arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için ilk olarak ortak noktaları ele almak en doğrusu olacaktır.

1.1.Alevilik ve Bektaşiliğin Ortak Kökeni

Alevi ve Bektaşilerin sosyal tabanını Türkmen zümreler oluşturmaktadır. Bu zümreler daha İslam’la ilk karşılaştıkları dönemlerden itibaren Ehl-i Beyt sevgisi etrafında şekillenen İslam anlayışı ile Müslümanlaşmışlardır. Türkmenler İslamlaştıktan sonra dahi eski inanç ve konar-göçer yaşam tarzlarına bağlı olarak geliştirdikleri an‘anelerini, yeni kabul ettikleri İslam dinine uydurarak yaşatmaya devam etmişlerdir. Alevilik ve Bektaşiliğin temelini oluşturan Türkmen zümreler,

tarihi süreç içerisinde iktisadi, siyasi ve sosyal alandaki yaşadıkları tecrübeler ile kendilerine has Sünni İslam'dan farklı bir İslam anlayışı oluşturmuşlardır. Türkmen zümrelerinin İslamlaşmasına Haydari, Kalenderi, Vefai, Yesevilik gibi heterodoks tasavvufi gruplar da mistik ruh katmıştır.

1.1.1. Babai Hareketi

İnanç oluşumu ve kültür zemininde aynı paydayı paylaşan Bektaşilik ve Alevilik Anadolu tarihinin önemli dini-sosyal olaylarından biri olan Babai hareketi ile çizgisini daha da belirginleştirmişlerdir.. Türkmenlerin iktisadi-sosyal alanda yaşadığı zorlukları, dini motifleri de ekleyerek çözüme kavuşturmak isteyen Babai hareketi, Osmanlı Devleti tarafından gayri Sünni görünen birçok grubun aynı çatı altında toplanmasını sağlamıştır. Aynı çatı altında toplanan Vefai, Kalenderi, Haydari vb. heterodoks gruplar önce Kızılbaş denilen Türkmen gruplarını etkilemiş, daha sonra Bektaşilik içinde yer edinerek bu tarikat adı altında meşrulaşmaya çalışmışlardır. Nitekim Melikoff da her iki çevrenin tabanının, Babai ayaklanmasının doğduğu çevreden geldiğini düşünmektedir.³⁸⁹

Orta Asya'dan başlayarak Anadolu'yu yurt edindikten sonra dahi eski inanç ve an'anelerine bağlılıklarını Sünni İslam'dan farklı bir şekilde ortaya koyan bu gruplar, Anadolu'da kurulan hem Selçuklu Devleti ile hem de Osmanlı Devleti ile sorunlar yaşamıştır. Medreseye dayalı İslam anlayışına sahip çevreler bu anlayışın dışında kalan heterodoks dediğimiz Alevi ve Bektaşi çevrelerini oluşturan zümrelere tepki göstermişlerdir. Politika, eğitim ve kültür olarak da Devlet idaresinin kendilerine yabancılaştığını hisseden göçebe kesim, kendilerini dışlanmış olarak hissetmeye başlamıştır. Çözümü kurtarıcı (mehdi) sıfatını yükledikleri Baba İlyas ile bulacağını düşünen Türkmen gruplar, Baba İlyas adına yürütülen Babai ayaklanmasına katılmışlardır. Ayaklanma bastırıldıktan sonra Devlet idaresinin takibatından kurtulmak isteyen bu zümreler Anadolu'nun farklı yerlerine dağılmışlardır. Osmanlı Devleti, Selçuklu devletinden kendisine miras kalan medreseye dayalı kitabi din üzerine kurumsallaşmış, medrese İslam anlayışı ön plana çıkarak yayılmıştır. Takibattan kurtulmak isteyen ve bunun için Anadolu'nun farklı bölgelerine dağılan Türkmen zümrelerin çoğu Osmanlı Devleti'nin kurulmasından

³⁸⁹ Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 101.

sonra da gittikleri yerlerde açtığı zaviyelerle kendi anlayışlarının önderliğini yapmışlardır. Bu zümrelerin azımsanmayacak büyük bir bölümü de ayaklanmaya katılmayan Hacı Bektaş-ı Veli etrafında toplanmışlardır. Bu zümreler bir süre sonra Alevilik ve Bektaşilik çatısı altında anılmışlardır.

1.1.2. Ahilik, Hurufilik ve Safevilik Etkisi

Ahilik, Hurufilik ve Safevilik etkisi hem Alevilik hem de Bektaşilikte ortak olarak bulunan bir unsurdur. Ahiler esnaf grubu olarak Anadolu'nun en ücra yerlerine kadar yayılmış ve faaliyet göstermiştir, bu vesile ile taşrada ve sınır bölgelerinde yaşayan Türkmen zümreleriyle sıkı bir ilişkiye sahip olmuştur. Bu sıkı ilişkiler aralarındaki etkileşimi daha da kolaylaştırmış. Mélikoff'a göre Kızılbaşlıktan Bektaşiliğe giren ilk tesir, XIV. yüzyılda Ahilikle olmuştur. İkinci tesir Hurufilik, üçüncü ve son tesir ise XV. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp XVI. yüzyılda kadar devam eden Şii-Safevi etkisi olmuştur.³⁹⁰ XVI. yüzyıldan önce Anadolu'da Alevi ve Bektaşî zümrelerin Şii temayülü ile oluşan Şii benzeşmelerinden bahsedemesek de XVI. yüzyıldan sonra Şii/Safevi etkisinin bu gruplar içine girdiğinden bahsedebiliriz.³⁹¹ Bektaşî ve Alevilere (Kızılbaşlara) son şeklini veren Safevi propagandaları ilk olarak Kızılbaşlar içinde yer bulmuş, Bektaşîlere ise Kızılbaşlar aracılığıyla geçmiştir. Bektaşîliğe önce Ahilerin dâhil olmasıyla Şii akımlar tarikata girmiştir. Son olarak Kızılbaşların Bektaşîliğe dâhil olmasıyla Safevi etkisi, Kızılbaşlarla beraber Bektaşîler içinde yer edinmeye başlamıştır. Kızılbaşlar üzerinde büyük etkiye sahip olan Bektaşî mozağine Kızılbaşların sahip olduğu öğretilerin girmesiyle artık günümüzdeki heterodoks (cemaat dışı) görünümünü almıştır.³⁹² Bu vesile ile Bektaşîlik ve Kızılbaşlıkta Şii eğilim güçlenmeye başlamıştır.

Anadolu'da sosyal, iktisadi, siyasi sorunları fırsat bilen Safeviler durumu kendi lehine çevirmek için propagandalara başlamıştır. Safeviler, Osmanlı Devleti ile siyasi alanda çekişirken, Türkmen grupların sosyal, siyasal alandaki sorunlarına dini duyguları da katarak kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Safevilere fırsat vermek istemeyen Osmanlı padişahı II. Beyazıt, durumu kendi lehine çevirmek için Bektaşî

³⁹⁰ Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 188-189.

³⁹¹ Bk. Mélikoff, *Hacı Bektaş*, 90.

³⁹² Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 38, 40.

Ocağının başına Balım Sultan'ı geçirerek bu grupları kazanmaya çalışmıştır.³⁹³ Ancak II. Beyazıt'tan sonra yönetime geçen Yavuz Sultan Selim durumu daha ciddiye almış ve Safeviler ile meydan savaşına girişmiştir. Yapılan savaşlarda Anadolu'nun farklı yörelerindeki birçok Türkmen Safevilere destek vermek için ordularına katılmış ya da İran'a göçmüşlerdir. Safevilere bağlılıkları sebebiyle keskin taraftarları da Kızılbaşlar içinden çıkmıştır. Savaşı Osmanlı Devleti'nin kazanmasıyla, merkezi otoritenin baskı ve takibatından kurtulmak isteyen Türkmen grupların bazıları Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerine katılarak entegre olmuşlardır.³⁹⁴ Merkezi yönetimle Türkmen gruplar arasında yaşanan bütün bu olaylar, merkez (kitabi anlayışa sahip insanlar) ile Alevi-Bektaşî zümreleri arasındaki kutuplaşmanın daha da büyümesine sebep olmuştur. Kızılbaşlar denilen göçebe kesim sahip olduğu gayri Sünni anlayışlarının yanı sıra yönetime ve şehirli halka olan tepkisi, daha sonraları Safevi propagandası ile hükümete yabancılaşması neticesinde Rafizi, Zındık, Mülhid, Kızılbaş isimleriyle anılmıştır. Safevi taraftarı Türkmen zümreleri nitelerek için Kızılbaş ismini alan bu gruplara Osmanlı Devleti önlem alma gereği duymuştur. Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemlerden biri de Bektaşî tarikatı yapılanmasını destekleyerek heterodoks gruplardan etkilenmesini engellemek hem de onları kontrol altında tutmaktır.³⁹⁵ Bu yüzden ki Bektaşiler devletin kontrol mekanizması içinde kalmış ama Alevi zümreler merkezi otorite dışında kalarak bu otoriteden uzak daha sakin yerlere yerleşmişlerdir. Merkezi otoriteye tepki gösteren bu Alevi zümreler zaman zaman isyanlar gerçekleştirmişlerdir.³⁹⁶ Bunun yanı sıra Osmanlı takibatından kurtulmak isteyen Kızılbaş gruplar teşkilatlanmış olan Bektaşilikten de destek aramışlardır.³⁹⁷

II. Beyazıt'ın Bektaşî tekkelerini onarması ile tekrar güçlü bir şekilde hayata geçen Bektaşiler daha çok zenginleştirilmiştir. Bektaşiler ise bu dönemde Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığı ile bilinmektedir. Aleviler ise devlet karşıtı görülerek devlet karşısında marjinal gruplar olarak kalmışlardır. Osmanlı'nın Bektaşilere bu desteği verilmesindeki amaç Kızılbaş ve diğer heterodoks çevrelerin Bektaşî çevreleri

³⁹³ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşilik*, 60.

³⁹⁴ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşilik*, 60.

³⁹⁵ Bk. Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşilik*, 196-197.

³⁹⁶ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşilik*, 61.

³⁹⁷ Bk. Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşilik*, 25.

etrafında toparlayarak, merkezi denetim altında tutmaktır.³⁹⁸ Yani Bektaşiler Kızılbaş çevreleri yönlendirmekle görevlendirilmiştir. Kızılbaşları hoşgörülü bir Sünniliğe benzetmek ve bir tarikat altında toplamayı istediler. Ancak Bektaşilik, Türk ananelerine sıkı sıkıya bağlı, atalarının akideleri yaşatmaya çalışan Kızılbaş kardeşlerini etkilemeye çalışırken, tam tersi bir durum gerçekleşti. Kızılbaş öğeler Bektaşilerin içine sızdı.³⁹⁹ Safevilerin yoğun propagandasına maruz kalan Kızılbaş çevrelerin dini anlayışı ve uygulamaları Bektaşiler içine yavaş yavaş girmiştir. Osmanlı koruması altında olan Bektaşi öğretilere, Safevi etkisiyle Şii etkilerin girmesi Osmanlı merkezinin dikkatini çekmiş ve Bektaşilere karşı önlem alma gereği duymuşlardır. Bu yakınlaşmanın sonucu olarak “Bektaşi” ve “rafizi” söylemleri yan yana kullanılmaya başlamıştır.⁴⁰⁰

1.2. İnançta, Ahlakta ve Erkândaki Benzerlikler

Bektaşiler bağlı oldukları Türkmen zümrelerinden zamanla ayrılarak tarikat yapılanması içine girmiştir. Aleviler ise tarikat şeklinde yapılanmamışlar ama tasavvufi yollarla İslam’ı benimsemişlerdir. Alevilerin zaman içinde Bektaşi tarikatı içine dâhil olması ile aralarında oluşan etkileşim sonucu inanç, ahlak ve ritüeller açısından benzerlik meydana gelmiştir. Alevi ve Bektaşilerin inanç esasları bir takım yaklaşım farklılığı olsa da Sünnilerin benimsediği temel inanç esaslarına uymaktadır. Alevi ve Bektaşilerin imamet anlayışı, Ehl-i Beyte olan bağlılığı gibi hususları itibariyle Şii gruplarla benzeştiği düşünülse de Türkiye’de bulunan Alevilerin genel çoğunluğu Şii fırkaları kendinden kabul etmedikleri gibi kendilerini de herhangi bir Şii fırkasına mensup görmezler.⁴⁰¹

Bektaşiler, Alevilere (Kızılbaşlara) göre inanç, düşünce ve ibadet konularında daha kuralcı olmuşlardır. Ayrıntılarda daha korumacıdırlar. Tasavvufi ile ilgili deyimlere ve terimlere daha geniş yorum yapmışlardır.⁴⁰² Bu iki zümrenin kitaplara, meleklerle, ahiret gününe, kaza ve kadere iman konuları benzerlik arz ettiği için ayrı bir şekilde değerlendirme gereği duymadık. Ancak Alevi ve Bektaşiler İslam

³⁹⁸ Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 56.

³⁹⁹ Bk. Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 208-209.

⁴⁰⁰ Bk. Mélikoff, *Hacı Bektaş*, 184-185.

⁴⁰¹ Bk. İpek v. dğr., *Türklerde Alevilik*, 182.

⁴⁰² Bk. Yalçın, *Bektaşi Alevilik*, 213.

inançlarına getirilen yorumlar ile İslam tarihi içinde gerçekleşen olaylara yönelik yorumlarda Hak-Muhammed-Ali, Ehl-i Beyt ve On İki İmam sevgisi gibi konularda Sünnilerden daha farklı yorum getirdikleri için bu konuları ayrı başlıklar altında değerlendirme gereği duyduk. Bu başlık altında Alevi ve Bektaşî inanç ve ritüel esasları bakımında benzerlik arz eden ortak noktaları ve bazı farklılıkları değerlendirdik.

1.2.1. Hak-Muhammed-Ali İnancı

Alevi ve Bektaşî inancının temelinde tevhit inancı vardır. Allah'ın varlığı ve birliği (tevhid) her zaman inançlarının merkezinde yer almıştır. Tevhit inancında tasavvufî anlayıştan kaynaklanan bir anlayış oluşturmuşlardır. Allah her şeyi yaratan, hiçbir şeye benzemeyendir. Hz. Ali'yi Allah olarak kabul ettiğine dair görüşler öne sürülse de bu tasavvuftaki Vahdet-i Vücut anlayışının farklı bir tezahürü olarak görülmelidir.⁴⁰³ Yüce yaratıcı olan Allah her şeyi yoktan var etmiştir.⁴⁰⁴ Allah bilinmek istediği için kâinatı ve insanları yaratmıştır. Allah'ın bağışlayıcı özelliğini ön planda tutan Alevi ve Bektaşîler ibadet konusunda rahat bir tutum içine girmişlerdir. Onlara göre Allah'ın her türlü esma ve sıfatı diğer yaratılmışlarda birer-ikişer veya ayrı ayrı, dağınık olarak bulunduğu halde insanda tam ve toplucadır. Bu yüzdendir ki “kendini bilen Rabbini bilir” sözü ile kendini bilen yaratıcının hakikatine ulaşacağı düşüncesi kastedilmiştir.

Hz. Muhammed'i (s.a.v.) İslam dininin tebliğcisi ve son peygamberi olarak görürler. O tüm peygamberlerin önderidir. Kıyamete kadar gelecek tüm insanlığa gönderilmiştir. Onun nuru her şeyden önce yaratılmıştır. Allah'tan ilk tecelli eden nur-ı Muhammed'dir. Allah kendi nurundan bir nur yaratmış ve buna Nur-i Muhammedi demiştir. Alevi ve Bektaşî inancına göre bu nur sebebiyle Allah kâinatı yaratmıştır. Hz. Muhammed (s.a.v.) ile Hz. Ali (a.s.) bir nurdan olduğu için Hz. Ali de peygamberle beraber ilk tecelli olarak görülür.⁴⁰⁵ Hz. Ali'de de ilahi nur gören Alevi ve Bektaşîler her ikisini de birleyerek, onlarda Tanrı nurunun tecellisini bulurlar. Aynı nurdan yaratılan Hz. Peygamber ve Hz. Ali ayrı ayrı vücuda sahip

⁴⁰³ Bk. İpek v. dğr., *Türklerde Alevilik*, 196.

⁴⁰⁴ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşîlik*, 65.

⁴⁰⁵ Bk. Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 233.

olsalar bile birdirler.⁴⁰⁶ Hz. Ali’yi anarken Hz. Peygamberin ismini de anmayı ihmal etmezler. Hz. Peygambere ve Hz. Ali’ye bağlılıkta öncelik ve sonralık yoktur. Bunun içindir ki bu sevgiyi Hak-Muhammed-Ali şeklinde ifade ederler.⁴⁰⁷

Alevi ve Bektaşilikte üç temel inanç kültürünü ifade etmek için Hak-Muhammed-Ali birlikteliği kullanılmıştır. Alevi-Bektaşi inancı Hak-Muhammed-Ali sevgisi üzerine şekillenmiş, inanç, kurum ve pratiklerine dayanmaktadır.⁴⁰⁸ Hak-Muhammed-Ali aslında üçü birdir, aynı zamanda üçünün de kendi kimlikleri vardır. Alevi ve Bektaşi kültüründe Hak-Muhammed-Ali üçlemesi tasavvuftaki “nübüvvet-velayet” geleneğine göre izah edilmiştir. Onlara göre Hak, Uluhiyettir ve nurun aslıdır. Nübüvvet nuru, peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muhammet’tedir (s.a.v.). Nübüvvet halkasının aralandığı noktada başlayan Velayet nuru ise Hz. Ali’dedir. Hz. Peygamber vefatıyla nübüvvet nuru son bulmuş, ancak velayet nuru Hz. Ali ile devam etmiştir. Nübüvvet ve velayeti uluhiyetin mümessili olarak kabul ettikleri için yan yana kullanılmasını çok tabii görürler. Çünkü onlara göre bunlar birbirini tamamlayan halka hükmündedir.⁴⁰⁹

1.2.2. Ehl-i Beyt

“Ev halkı” anlamına gelen Ehl-i Beyt, ev sahibiyle onun eşini, çocuklarını, torunlarını ve yakın akrabalarını kapsamına alır. Ehli Beyt tabiri İslami dönemden itibaren günümüze kadar sadece Hz. Peygamberin aile ve soyunu ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır.⁴¹⁰ Kur’an-ı Kerim ve hadislerde de geçen Ehl-i Beyt teriminin içine kimlerin dâhil olduğu konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Alevi-Bektaşi kültüründe fevkalade önemli bir yer tutan Ehl-i Beyt kavramıyla Hz. Peygamber, Hz. Fatıma, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin kastedilmiştir. Alevi ve Bektaşiler arasında Ehl-i Beyt kavramı, Pençe-i Ehl-i Aba olarak da adlandırılır. Onlar gerek Kur’an-ı Kerim’e gerekse Veda hutbesine dayanarak Ehl-i Beyte büyük bir sevgi ile bağlıdırlar.⁴¹¹ Alevi ve Bektaşi inanişinde Ehl-i Beyt kurtuluşa ermiş gruptur.⁴¹² Yani

⁴⁰⁶ Bk. Fırlalı, *Türkiye’de Alevilik, Bektaşilik*, 184-185.

⁴⁰⁷ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşilik*, 65-66.

⁴⁰⁸ Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 204.

⁴⁰⁹ Bk. Fırlalı, *Türkiye’de Alevilik, Bektaşilik*, 186.

⁴¹⁰ Bk. Mustafa Öz, “Ehl-i Beyt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 498.

⁴¹¹ Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 206.

Ehl-i Beyt'in izinden gittikleri için kurtuluşa erecek fırka kendilerince temsil edilmektedir.

1.2.3. On İki imam

İsna Aşeriyye ya da diğer adıyla Caferiliğin nass-tayin fikrine dayalı imamet anlayışlarının bir sonucu olan On İki İmama inanmak Alevi ve Bektaşî kültürüne de yansımıştır. Bu yansıma ile Alevi ve Bektaşî kültüründe On İki İmam, velayet sahibi sıfatıyla önemli bir yer arz eder. Alevi ve Bektaşîlere göre ilk İmam Hz. Ali'dir. İslam tarihi içinde İmametle ilgili yapılan tartışmalarda imametın Hz. Ali'nin hakkı olduğuna inanırlar. Bu konuda Şia gibi Hz. Peygamberin Hz. Ali'yi Gadir-i Hum'da meşru halife olarak tayin ettiğine inanırlar.⁴¹³ Bu konu ile ilgili olarak halifelik hakkının Hz. Ali'nin olduğu Buyruklarda açıkça ortaya konmuştur.⁴¹⁴ Bu yüzdendir ki Hz. Peygamberden sonra Hz. Fatıma ile Hz. Ali'nin Hz. Hüseyin'in soyundan gelen imamları önder olarak kabul edip, Aleviliğin oluşum tarihinde büyük rol sahipleri olarak görürler.⁴¹⁵

Alevi Bektaşîlerin on iki imam inancı edebi ürünlerine de yansımıştır. Dövaz-imam, dövazdeh-imaman başlıklarıyla on iki imamı anlatan nefesler yapılan ayinlerde saygı ile tekrar edilir. Alevi ve Bektaşîlerde göze çarpan unsurlardan biri de on iki imama dair yapılan yayınlarda verilen bilgilerin çoğu tarihi gerçeklikten uzak daha çok menkıbevi ve efsanevi tarzda anlatımın hâkim olmasıdır. Bu anlatımla heyecan ve his unsuru üst düzeyde tutulmuştur.⁴¹⁶ Alevi ve Bektaşîlerdeki Ehl-i Beyt sevgisi, diğer İslam kökenli topluluklardan ayırıcı bir unsur olmuştur. Bu sevginin boyutu Şiiilerdeki Ehl-i Beyt inancına benzetilse de aralarında fark söz konusudur. Şiiiler Ehl-i Beyti masum addederken, Alevi ve Bektaşîlikte masumluktan öte bir olağanüstülük ve kutsiyetle ululama söz konusudur.⁴¹⁷ On İki İmam sırasıyla şöyledir:

Hz. Ali

⁴¹² Bk. Fığlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşîlik*, 190-191.

⁴¹³ Bk. İpek v. dğr., *Türklerde Alevilik*, 241.

⁴¹⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, 143 vd.

⁴¹⁵ Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 206.

⁴¹⁶ Bk. Fığlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşîlik*, 193; Bk. İpek v. dğr., *Türklerde Alevilik*, 246.

⁴¹⁷ Bk. Kılıç, *Yükselen Alevilik*, 42.

Hz. Hasan

Hz. Hüseyin

Ali Zeyne'l-Abidin

Muhammed el-Bakır b. Ali Zeyne'l-Abidin

Cafer es-Sadık b. Muhammed el-Bakır

Musa el-Kazım b. Cafer es-Sadık

Ali er-Rıza b. Musa el-Kazım

Muhammed et-Taki b. Ali er-Rıza

Ali en-Naki b. Muhammed et-Taki

El-Hasan el-Askeri b. Ali en-Naki

Muhammed el-Mehdi b. Hasan el-Askeri⁴¹⁸

Alevi ve Bektaşî inancına göre on ikinci İmam olan Muhammed el-Mehdi b. Hasan Askeri ölmemiştir. İmam Muhammed mehdi bir gün ortaya çıkacak ve yeryüzünde zulüm ve haksızlıkları kaldırarak adaleti hâkim kılacaktır.

1.2.4. Tevella ve Teberra

İslam'ın daha ilk dönemlerinde Hz. Ali ve soyuna yapılan zulüm ve haksızlıklar Müslümanları derinden etkilemiştir. Hilafete kimin geleceği konusunda yapılan tartışmalar yeni yaklaşımların doğmasına sebep olmuştur. Bu tartışmalara bağlı olarak Hilafeti Hz. Ali ve soyuna ait olduğunu savunan taraftarlar oluşmuştur. İslam'ı daha çok Hz. Ali ve soyuna haksızlık edildiğini düşünen insanlar vasıtasıyla tanıyan Türklerde de bu düşünce hâkim olmuştur. Alevi ve Bektaşî zümreler bu hâkim düşünceyi biraz daha ileri taşıyarak “tevella” ve “teberra” düşüncesini ön plana çıkarmışlardır. Alevi Buyruklarında geçen “tevella” ve “teberra” konusundaki yaklaşım Şiiilerin yaklaşımına yakındır. Buyruklar Şii metinler olmayıp, bu benzerliğin sebebi Buyrukların Safevilerin Şiileştirme politikalarını yoğun bir şekilde uyguladıkları XVI. ve XVII. yüzyılda ait eserler olmasından kaynaklanmaktadır.⁴¹⁹

⁴¹⁸ Bk. Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik*, 194 vd.

⁴¹⁹ Bk. Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, 160.

Onlar zulüm ve haksızlığa uğrayan Ehl-i Beyte (Hz. Muhammed ve On İki İmam, on dört masum, on yedi kemerbest) büyük sevgi duyar ve Ehli-i Beyti sevenleri de severler (tevilla). Bunun tam zıddı olan Ehl-i Beyt düşmanlarını sevmezler ve onlardan yüzünü çevirirler (teberra).⁴²⁰

Tevilla ve teberra günümüz Alevi ve Bektaşiliğinde aynı şekilde devam eden bir inançtır. Onlar Ehl-i Beyte saygısı olmayanın Hz. Muhammed'e de saygısı olmayacağı düşüncesindedirler. Böylelerinin yediklerini haram, yıkadıklarını pis ve işlediklerini günah olarak görürler.⁴²¹

1.2.5. Kerbelâ

Hz. Hüseyin'in Muaviye'nin oğlu Yezid'in adamları tarafından Kerbelâ'da 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) yılında acımasızca şehit edilmesi yüzyıllardır süren tartışmalara ve eserlere konu olmuştur. Bu olay bütün Müslümanları derinde sarsmıştır. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehadeti Alevi ve Bektaşi inanç ve geleneğinin yanında deyişlerinde de büyük yer edinmiştir. Hz. Hüseyin'i ve Kerbelâ'yı konu alan saz eşliğindeki deyişler, mersiye olarak adlandırılan edebi bir tür oluşturmuştur.⁴²²

Muharrem ayı Alevi ve Bektaşilerde yas ayı olarak kabul edilir. Alevi ve Bektaşilerin birçoğu Ramazan ayında oruç tutarlarken, birçoğu da bu ibadeti sadece Hz. Hüseyin'e yapılan zulüm dolayısıyla ona hürmet için Muharrem ayında on iki gün oruç tutarak yerine getirirler.⁴²³ Muharrem orucu gerçekte Ehl-i Beyte bağlılığın bir göstergesidir. Bu yüzden Muharrem ayında yas için susuzluk orucu tutulur. Ancak kimi Alevi ve Bektaşiler susuzluk orucu ile yetinmeyip her türlü yeme içmeden de uzak durular. Muharrem ayı sonrasında İmam Zeyne'l-Abidin'in kurtuluşuna ve soyunun devam etmesine şükretmek için aşure pişirilir.⁴²⁴ Hz. Hüseyin'in ve Ehl-i Beyt'in Kerbela'da çektikleri acı ve sıkıntıyı hissetmek için

⁴²⁰ Bk. Celalettin Ulusoy, *Hünkâr Hacı Bektaş Veli ve Alevi Bektaşi Yolu*, 2. Baskı (Hacı Bektaş, 1986), 211 vd; Bk. Kılıç, *Yükselen Alevilik*, 43.

⁴²¹ Bk. İpek v. dğr., *Türklerde Alevilik*, 248.

⁴²² Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 182.

⁴²³ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşilik*, 71.

⁴²⁴ Bk. Kılıç, *Yükselen Alevilik*, 72-73.

tutulan matem orucunun yanı sıra oruç günleri ve sonrasında On İki İmam ve Kerbelâ şehitlerini anmak için cemler düzenlenir.⁴²⁵

1.2.6. Miraç Olayı ve Kırklar Meclisi

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risaletinin on ikinci yılı, Recep ayının yirmi yedinci gecesi İslam kültüründe meşhur olan Miraç olayı vuku bulmuştur. Miraç olayı Kur'an'ı Kerim'de İsra suresi ve Necm suresinde geçmektedir. Bu konuyla ilgili bilgiler Hz. Peygamberin hadislerinde biraz daha teferruatlı olarak anlatılmıştır. Ancak Alevi ve Bektaşî kültüründe Miraç olayı Sünni ve Şii kaynaklarında rastlanmayan bir şekilde masallaştırılmıştır.⁴²⁶

Aleviler ve Bektaşîlerin kabullerine göre Miraç hadisesi Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Hz. Ali'nin sırrına ermesi ve kırklar meclisini tanınması olarak görülür. Onlara göre Miraç olayı ve Hz. Peygamber'in Kırklar Meclisini tanınması şu şekilde vuku bulmuştur: Hz. Peygamber bir gün Suffe-i safanın kapına gider ve kapıyı çalar. O sırada içeride sohbet etmekte olan Kırklar "Kimsin?" diye sorar. Hz. Muhammed de "Ben peygamberim, kapıyı açın içeri gireyim ve siz erenlerle didar göreyim" der. Bu söz üzerine Kırklar, "Bizim aramıza peygamber sığmaz, git peygamberliğini ümmetine yap." derler. Hz. Peygamber, hemen geri döner. Bunun üzerine Hak Teala'dan "Geri dön!" gelir ve Peygamber tekrar kapıya varır. Aynı durum tekrarlanınca Hak Teala'dan yine geri dön nidasını işitir. Üçüncü defa kapıya varan Hz. Peygamber "Kimsin?" sorusuna bu defa "Seyyidu'l-kavm hadimu'l-fukarayım." diye cevap verir. Kırklar bu defa "Merhaba, hoş geldin, gelmekliğin mübarek olsun." derler. Hz. Peygamber sağ ayağı ile içeri girer ve içeride otuz dokuz kişi olduğunu görür. Çünkü o sırada Kırklardan biri olan Selman-ı Farisi parsaya gitmiştir. Hz. Peygamber içeri girdiğinde ayağa kalkarlar ve yer gösterirler. Hz. Muhammed Hz. Ali'nin yanına oturur ama o sırada Hz. Ali olduğunu bilmemektedir. "Siz Kimsiniz, size kim derler?" diye sorar. Onlar da "Biz Kırklarız, bize çehelten derler, cümlemizin gönlü birdir, birimiz neyse hepimiz oyuz." diye cevap verirler. Hz. Muhammed "Nasıl?" diye sorunca Kırklar; "Birimizden kan aksa, hepimizden kan akar." derler ve Hz. Ali'nin koluna neşter vururlar. Hepsinin kolundan kan gelir.

⁴²⁵ Bk. İpek v. dğr., *Türklerde Alevilik*, 314.

⁴²⁶ Bk. Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik*, 201.

Hatta o sırada dışarıda bulunan Selman-ı Farisi'nin kanı da içeri akar. Hz. Ali kolunu bağlayınca hepsinin kanı durur. Bu esnada Selman parsadan bir üzüm tanesi getirir. Kırklar Selman'dan bu üzüm tanesini aralarında paylaşmasını ister. Bu sırada Cebrail (a.s.) cennetten nurlu bir tabak getirir ve Hz. Peygamber'in önüne koyarak Ondan şerbet yapmasını ister. Hz. Muhammed tabağın içine su koyarak “şakku'l-kamer” parmağıyla ezer ve böylece üzüm tanesi şerbet olur. Şerbetten içen Kırklar'ın tamamı mest u elest olarak “Ya Allah” diyerek semaya dururlar. Bu semaya Hz. Peygamber de katılır, sema ederken imamesi yere düşer. Yere düşen imameyi Kırklar kırk parçaya bölerek bellerine tennure olarak bağlarlar. Alevi ve Bektaşî çevrelerinde kabul edilen bir başka Miraç hadisesi de Hz. Peygamber'in Allah ile buluşmaya gittiği, Sidretü'l Munteha'ya gidiş yolunda ve dönüş sırasında gerçekleşen olaylardan oluşmaktadır.⁴²⁷

Alevi ve Bektaşilerdeki cem ibadetinin temeli, Miraç sonrasında yapıldığına inanıldığı Kırklar Cemine dayandırılır. İlk cem ayini Kırklar Meclisini oluşturan bu kırk kişi ve Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından icra edilmiştir. Kırklar Cemi, Alevi ve Bektaşilerce büyük kabul edilen ozanların deyişlerinde bulunmaktadır.⁴²⁸

1.2.7. Cem Ayini

Cem kelimesi Arapça bir sözcük olup, toplanma, bir araya gelme anlamlarına gelir. Alevi ve Bektaşilikte cem en önemli ibadetlerden biri olarak görülür. Alevi ve Bektaşilerin uyguladığı cem ibadeti, yaygın İslami ibadet anlayışından ayıran en önemli öğedir. Alevi ve Bektaşî inancına göre cem ayini, Miraç hadisesinden sonra Kırklar Meclisinde bulunan kişilerin temsil edilmesiyle bu mecliste yaşanan olayın yeryüzünde tekrarını sembolize eder.⁴²⁹ Alevilerde cem, taliplerin bir araya gelip evliya erkanını icra etmek olarak yorumlanmıştır.⁴³⁰

Aralarındaki bazı farklılıklara rağmen Bektaşilerin Cem ayinlerinde Kızılbaş törenlerinin izleri görülmektedir.⁴³¹ Cem ibadeti iki kesim arasında temel ibadet kabul edilmekle birlikte cem ibadetinin icra edildiği yere Bektaşilerde Meydan odası,

⁴²⁷ Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bk. Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, 261 vd.

⁴²⁸ Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 211-212.

⁴²⁹ Bk. İpek v. dğr., *Türklerde Alevilik*, 272.

⁴³⁰ Bk. Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, 260.

⁴³¹ Bk. Mélikoff, *Hacı Bektaş*, 197.

Alevilerde Cemevi denir.⁴³² Bektaşî (Babağan) kolunda mücerretlik esas olduğu için evli ya da bekar fark etmeden bu yola girmiş herkes cem törenine katılabilir. Aleviler ise evliliğe ve aileye büyük önem verdiği için cem ayinine bekar kız ve erkekleri almazlar. Bektaşilerde cem törenine Musahipsin girmek mümkünken, Alevilerde Musahibi olmayan çiftler cem ayinine katılamaz.⁴³³

Cem ibadeti kalabalık topluluğun katılımı dolayısıyla geniş bir mekânda yapılır. Cem meydanda hakkın ve hakikatin doğduğuna inanılır. Alevilerde cemaatin dini lideri dede (Pir) kabul edilir.⁴³⁴ Cem töreninde on iki hizmet olup, bu hizmetler On İki İmam'a karşılık olarak ortaya konulmuştur. Pirin de içine dahil edildiği bu hizmet gruplarının her biri ayinde bir görev icra eder ve ayinin sağlıklı bir şekilde yapılmasını sağlar.⁴³⁵

Cemlerin birkaç çeşidi bulunmaktadır. Bunlar,⁴³⁶

İkrar Verme Cemi: Alevi ve Bektaşî yoluna girme isteyen kişi için yapılan törendir.

Görgü Cemi (Terceman Kurbanı): Taliplerin yılda bir defa kış aylarında görülmesi ve ikrarlarını tazelemek için yapılan törendir.

Abdal Musa Kurbanı (Cemi): Kış aylarında perşembeyi cumaya bağlayan gecede yapılan ve bazı yörelerde gelenek haline gelmiş törendir.

Musahip Tutma Cemi: İki ailenin birbirine musahip, yol kardeşi tutmak için yapılan törendir. Bektaşilerde Musahiplik olmadığı için bu Cem törenini Aleviler yerine getirmektedir. Bektaşilerde bu tören nasip alma Cemi ile yerine getirilir.

1.2.8. Dört Kapı, Kırk Makam

Alevi ve Bektaşilikte sufi geleneğin izleriyle Allah'a yakınlaşmanın yolu Dört Kapı, Kırk Makam düşüncesinden geçmektedir. İslam'ı bu Dört Kapı, Kırk Makam ile ilişkilendirerek yorumlamışlardır. Dört Kapı, Kırk Makamı Hacı Bektaş-ı Veli'nin tespit ettiğine inanılır. Nitekim Makalat'ta buna dair bilgiler verilmiştir.

⁴³² Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 118.

⁴³³ Bk. Eröz, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*, 125.

⁴³⁴ Bk. Eröz, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*, 120.

⁴³⁵ Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, 263 vd.

⁴³⁶ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşilik*, 70.

Dört kapı mecazi olarak insanın ruhi olgunluğunun merhalelerini göstermektedir. Bu makamlar hamlıktan insan-ı kâmil olmaya kadar olan süreçleri ifade eder.⁴³⁷ Bu merhaleler birbirine bağlı olduğu için biri olmadan diğeri olamaz. Dört Kapı, Kırk Makamı şu şekilde sıralayabiliriz:⁴³⁸

Şeriat Kapısı ve Makamları: (1) İman etmek; (2) İlim öğrenmek; (3) İbadet etmek; (4) Haramdan uzaklaşmak; (5) Ailesine faydalı olmak; (6) Çevreye zarar vermemek; (7) Peygamberin emirlerine uymak; (8) Şefkatli olmak; (9) Temizliğe dikkat etmek; (10) Yaramaz işlerden sakınmak.

Tarikat Kapısı ve Makamları: (1) Tövbe etmek; (2) Mürşidin isteğine uymak; (3) Temiz giyinmek; (4) İyilik yolunda savaşmak; (5) Hizmetli olmak; (6) Haksızlıktan korkmak; (7) Ümitsizliğe düşmemek; (8) İbret almak; (9) Nimet dağıtmak; (10) Özünü fakir görmek.

Marifet Kapısı ve Makamları: (1) Edep; (2) Kötü duygu ve düşüncelerden uzak durmak; (3) Perhizkarlık; (4) Sabır ve Kanaat; (5) Haya; (6) Cömertlik; (7) İlim; (8) Hoşgörü; (9) Özünü bilmek; (10) Ariflik.

Hakikat Kapısı ve Makamları: (1) Tevazu; (2) Kimsenin ayıbını görmemek; (3) Yapabileceği hiçbir iyiliği esirgememek; (4) Allah'ın her yarattığını sevmek; (5) Tüm insanları bir görmek; (6) Birliğe yönelmek ve yöneltmek; (7) Gerçeği gizlememek; (8) Manayı bilmek; (9) Sırrı öğrenmek; (10) Allah'ın varlığına ulaşmak.

1.2.9. Pir (Dede ya da Baba)

Alevi ve Bektaşilikte sosyal hayata yön veren ve düzenleyen belli başlı kurumlar ve kurallar vardır. Sosyal düzenin işleyişini bu kurumlar sağladığı için bu iki zümre için büyük önem taşımaktadır. Bunlardan ilki toplumun lideri konumundaki Pir (Dede ya da Baba) 'dir. Pir, toplumun eğiticisi ve yol göstereni olarak görülen Mürşittir.⁴³⁹ Alevi ve Bektaşi inanç sisteminde değişik dede anlayışı ve uygulamaları mevcuttur. Bu anlayış farklılığından Hacı Bektaş dergâhına bağlı ve Hacı Bektaş

⁴³⁷ Bk. Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, 213.

⁴³⁸ Bk. Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik*, 240; Bu konuda detaylı bilgi için bk. Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, 219 vd.

⁴³⁹ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşilik*, 72.

Dergâhından bağımsız dedeler kurumu oluşmuştur.⁴⁴⁰ Alevilerde dedeler ve talipler Türkiye'nin belirli yerlerindeki ocaklara bazıları da Bektaşî Çelebilerin ocaklarına bağlıdır. Dedeler kendilerine bağlı olan köyleri gezerek taliplerini ziyaret ederler. Bektaşilerde ise Dede yerine Baba vardır; cemaatin işlerini ve Cem ayinlerini o yürütür.⁴⁴¹ Alevilerin Pirleri olan Dedelerin peygamber soyundan geldiğine inanılır ve babadan oğula geçer. Nitekim Buyruklar'da şeriat, tarikat, marifet hakikat ve piriğin Muhammed-Ali'den kaldığı, bu sebeplerle evlad-ı Resul'den başkasının piriği şeyhlik yapmasının caiz olmadığı belirtilmiştir.⁴⁴² Ancak Bektaşilikte Pir ya da Baba yetenekli olan, yolun eğitimini, terbiyesini almış kişiler arasından seçilir.⁴⁴³ Aleviler ve Bektaşiler arasındaki önemli farklılıklardan biri de Bektaşiler Pir olarak Hacı Bektaş-ı Veli'yi kabul ederken, Aleviler Hacı Bektaş-ı Veli yanında nesebinin Hz. Muhammed'e (s.a.v.) kadar ulaştığına inandığı birçok kişiyi Mürşit olarak kabul ederler.⁴⁴⁴ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Bektaşiler pirleri de olmak üzere İmam Muhammed Bakır'a bağlı olduğunu iddia ederlerken, Aleviler Cafer Sadık'a bağlı olduğunu öne sürerler.

Ülkemizde yaşanan değişimler dedelik makamını etkilemiş ve Alevi-Bektaşî çevrelerce dedelik makamı sorgulanır hale getirmiştir. Bunun sebeplerinden biri, dedelerin kontrolü altındaki zümrelerin yer değiştirmesi ile dede ile olan irtibatın kopmasıdır. Alevi zümreler dedenin kontrolü olmadan bir birey olarak hayatlarını sürdürebildikleri düşüncesine yöneldiler. Diğer bir sebep de dini hayatta meydana gelen rasyonelleşme ve dini bilgilerin sorgulanır hale gelmesi, kitabi kültürden uzak şifahi kültürün hâkim olduğu dedelerin dini bilgilerinin sorgulanır hale gelmesidir. Dedelerin dini bilgilerini yenileme ve geliştirme imkânı bulmaması onların statülerini tartışmalı hale getirmiştir. Buna rağmen geleneksel özelliğini koruyan bazı yerlerde Dedelik kısmen de olsa fonksiyonunu korumaktadır.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Bk. İpek v. dğr., *Türklerde Alevilik*, 326.

⁴⁴¹ Bk. Eröz, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*, 120; Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 230 vd.

⁴⁴² Bk. Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, 197.

⁴⁴³ Bk. Birol Azar, "Benzerlikler ve Farklılıklar Ekseninde Alevi-Bektaşî İnançları Üzerine Bir Değerlendirme" *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10:2 (2005): 83.

⁴⁴⁴ Bk. Azar, "Benzerlikler ve Farklılıklar Ekseninde Alevi-Bektaşî İnançları Üzerine Bir Değerlendirme", 83.

⁴⁴⁵ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşilik*, 73.

1.2.10. Düşkünlük

Alevi ve Bektaşilerde gruba üye olmuş bireylerin, grubun değer ve normlarına aykırı davranması ve bunda ısrar etmesi durumunda gruptan ihraç edilmesi durumuna düşkünlük denir. Düşkünlük kurumuyla bireyin bağlı olduğu grubun değer ve normlarına uygun davranması amaç edinilmiştir. Muhalif davranması ve bu muhalifliğinde ısrar etmesi durumunda topluluktan uzaklaştırılarak cezalandırılır. Bunun yanı sıra düşkün olan kişi ile kimse konuşmaz ve selam alıp vermez. Düşkünlük geçici ve sürekli olmak üzere iki çeşittir. Geçici düşkünlük ile birey işlemiş olduğu suçun cezası olarak geçici olarak toplumdan uzaklaştırılır. Birey bu süreç içerisinde gözlemlenir ve eğer suçu affedilirse kurban kesilerek, düzenlenen Cem töreni ile birey grubun fertlerinden helallik ister. Sürekli düşkünlükte ise bireyin Kur'an-ı Kerim'de evlenilmesi yasak olan bir kişi ile evlenmesi, zina yapması ve ikrardan dönülmesi durumlarında birini işlemesi gerekmektedir. Sürekli düşkünlük ile bireyin Alevi ve Bektaşi toplulukları içinde yaşanması imkânsız hale gelir.⁴⁴⁶

Düşkünlük kurumu Alevi ve Bektaşi kültüründe cezaların en büyüğüdür. Kişi için utanç verici bir durum olarak görüldüğünden, kimse düşkün olmak istemez.⁴⁴⁷ Ağır bir yaptırım olan düşkünlük kurumu, sosyal yaşam içinde kontrol mekanizması işlevini görmektedir. Alevi ve Bektaşilikte birçok kurum gibi bu kurum da değişen şartlar ve değişim süreci ile işlevini yitirmeye başlamıştır. Tarihi süreç içerisinde özellikle kapalı toplum özelliği taşıyan Aleviler modernleşme ve göçler nedeniyle ile bu özelliğini açık toplum özelliğine dönüştürmeye başlamıştır. Kapalı toplumlarda daha iyi uygulanma imkânı bulan düşkünlük kurumu artık şehirleşme ile bu fonksiyonunu yitirmektedir.

2. Alevilik ve Bektaşilikte Farklı Noktalar

Buraya kadar genel ifadelerle Alevilik-Bektaşilik ilişkisinin zemini ve kökenini açıkladık. İki kesimin de aynı sosyal tabandan gelmesine rağmen aralarında hem sosyal yönden hem de bağlandıkları yer itibariyle farklılaşma olduğunu görmekteyiz. Mesela Bektaşilik tamamen tasavvufun ürünü olan tarikat yapılanması içine dâhil edilirken, Aleviliğin mahiyetiyle ilgili tartışmalar hala devam etmektedir.

⁴⁴⁶ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşilik*, 74-75; Bk. Eröz, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, 162-163.

⁴⁴⁷ Bk. Altınok, *Alevilik, Hacı Bektaş Veli*, Bektaşilik, 327-328.

Kızılbaş Aleviler, Hacı Bektaş'tan himmet umarlarken, Bektaşî Alevilerden farklı olduğunu söylerler. Hâlbuki Hz. Ali kültü önemli bir yere sahip olup, Hacı Bektaş-ı Veli, Hz. Ali'nin Anadolu'daki bir tecellisi görülmesine rağmen aradaki farklılık neden oluşmuştur? Bütün bu bilgiler ışığında, bu bölümde asıl konumuz olan Alevilik ve Bektaşîlik ilişkisi için önem arz eden esaslar üzerinde durulacaktır.

Melikoff araştırmaları sırasında Anadolu'da Alevi (Kızılbaş) çevrelerinin, Hacı Bektaş'ın mirasını benimsemiş kendilerine Bektaşî diyen ama aslında yine kendilerini Alevi olduğunu söyleyen diğer kesime karşı bir zıtlığın olduğunu fark ederek aradaki farklılaşmayı ya da ilişkiyi çözmeye çalışmıştır. Fuat Köprülü, Iréné Melikoff, Mehmet Eröz, Ethem Ruhi Fırlalı gibi araştırmacılar aradaki farkı Kızılbaş çevrelerini "köy Bektaşîleri" diye adlandırarak ortaya koymaya çalışmıştır. Bazı araştırmacılar Bektaşîliği Aleviliğin bir kolu olarak ele alırken, bazı araştırmacılar da Aleviliği Bektaşîliğin Çelebiyan kolu olarak ele almışlardır. Kimi araştırmacılar da Bektaşîliğin Osmanlı Devleti tarafından gayri Sünni kesimi kontrol altına almak için kurulmasına izin verilmiş Alevilik şekli olarak tanımlamışlardır.⁴⁴⁸

2.1. Kırsallık ve Kentlilik

Bazı araştırmacılara göre Alevilik ve Bektaşîlik arasındaki temel fark yaşadıkları sosyal çevreden kaynaklanmaktadır. Geleneksel Alevilik daha ziyade kırsal kökenli iken Bektaşîlik ise şehirlidir. "Her Kızılbaş, Bektaşî'dir fakat her Bektaşî, Kızılbaş değildir." sözünün çıkma sebebi; Kızılbaşların kırsal kesimdeki halka bağlı devam etmesi ve çoğunun ümmi oluşuna bağlanırken, Bektaşîliğin ise kentli nüfus içinde yer edip toplu ve düzenli devam etmesine, aydın bir çevreye sahip olmasına bağlanmıştır.

Melikoff'a göre aynı inanca sahip her iki zümre içinde yıllar geçtikçe kentte yaşayan Bektaşîler ile kırsal kesimde yaşayan halkın Aleviliği arasında giderek artan bir uçurum oluşmuştur. Bu farklılık inanç konusunda değil sosyal yönden olmuştur. Kent merkezlerine ya da merkeze yakın yerlere kurulmuş olan Bektaşî tekkelerinin çevresine daha çok okumuş insanlar toplanırken, yine kendilerine Alevi diyen ama kırsal yerlerde yaşayan insanların çoğu okuma yazma bilmeyen insanlardı.

⁴⁴⁸ Bk. Tokalak, *Ahilik, Bektaşîlik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*, 295.

Umumiyetle iki kesim aşiret çevrelerinden gelirken göçebe yaşam tarzlarından dolayı biri yabancılar olarak kalmış, diğeri ise merkezi çevrelere kurdukları tekkeler vesilesiyle kentli nüfusun yoğunlaştığı tarikata dönüşmüştür. Her iki kesimde Hacı Bektaşî Veli'den himmet umarlar ama sosyal alandaki farklılıklar “Her Alevi, bir Bektaşî'dir; fakat her Bektaşî, bir Alevi değildir”⁴⁴⁹ anlayışını doğuracaktır. Eröz'e göre; inanç ve ritüelleri bakımından benzerlik arz eden iki kesiminde tabanlarının aynı olması yönleriyle ortak olan iki yapıdan ilki (Bektaşilik) bir tarikat yapılanması içinde oluşurken, diğeri (Kızılbaş) hâkim karakteri itibarıyla bir çeşit “kavmi mezhep” niteliğindedir. Yine aynı şekilde Aleviliği tarikat yapılanması olarak görmeseler bile Bektaşiliği tarikat yapılanması olarak görenler çoğunluktadır.⁴⁵⁰ XVI. yüzyılın başlarında aralarındaki bu farklılıkları dikkate alan bazı araştırmacılar şehirde yaşayan Alevileri “şehir Bektaşiliği”, kırsalda yaşayan Alevileri ise “köy Bektaşiliği” olarak tanımlamışlardır.⁴⁵¹

Şehir ve kırsal kesim kültürünün Bektaşiler ve Aleviler arasında fark yarattığını söyleyebiliriz. Bektaşî erkan ve uygulamaları şehir kültürü çerçevesinde gelişirken, Alevi erkan ve uygulamaları kırsal şartların gereklerine göre şekillenmiştir.

2.2. Devlet Desteğine Sahip Olup Olmama

Aleviler (Kızılbaşlar), Safevi-Osmanlı mücadelesinde Safevileri destekledikleri için Osmanlı Devleti'yle ilişkileri sorunlu olmuş ve daha çok muhalif bir grup olarak kalmışlardır. Buna mukabil Bektaşiler ise bizzat devlet tarafından desteklenerek devletin en önemli kurumu olan askerlik teşkilatı olan Yeniçeriliğin manevi merkezi sayılmıştır.

Yukarıda Bektaşilik tarihinden bahsettiğimiz bölümde de ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti, aynı sosyal tabana sahip olan Alevilik ve Bektaşilikte kendilerine muhalif bir pozisyonda olan Alevi (Kızılbaş) ve diğer heterodoks grupları Bektaşiliğe yaklaştırmak için Bektaşilik tarikatını desteklemiştir. Bektaşiler devlet desteği alarak kurumsallaşırken, Kızılbaşlar eski örf ve adetlerine bağlılığının

⁴⁴⁹ Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 25.

⁴⁵⁰ Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 22

⁴⁵¹ Bk. Sayın Dalkıran, “Alevi Kimliği ve Anadolu Aleviliği Üzerine Bir Deneme”, *Ekev Akademi Dergisi* 10 (2002): 111; Bk. Fırlı, *Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik*, 165.

akidelerine yansımaları neticesinde gayri Sünni görünümünün yanı sıra yerleşik düzeni reddetmeleri, yöneticilerin bu kesime karşı tavır sergilemesine sebep olmuştur.

18. Yüzyılın ilk yarısında Safevi devleti yıkılınca Anadolu'daki Kızılbaşlar başsız kalmış ve bir süre sonra bu konumu Hacı Bektaş-ı Veli'nin aldığını görüyoruz. Bu sürecin devamında birçok Kızılbaş ocak Hacı Bektaş tekkesine bağlanmış, geri kalan diğer ocaklarda fiilen bağlanmamakla beraber Hacı Bektaş-ı Veli'yi manevi bir otorite olarak kabul etmişlerdir.⁴⁵²

Aleviler (Kızılbaşlar) özellikle Yavuz Sultan Selim dönemiyle birlikte baskı altına alınırken, Bektaşiler ise 1826 Yeniçeri Ocağının kapatılmasına kadar Osmanlı sarayı tarafından koruma altına alınmış ve desteklenmiştir.⁴⁵³ Yeniçeri ocağının kapatılmasıyla, devlet ile ilişkileri bozulan Bektaşiler, kendileriyle aynı sosyal tabandan gelen Aleviler ile daha da yakınlaşmaya başlamıştır.⁴⁵⁴

2.3. Balım Sultan'ın Ortaya Koyduğu Yenilikler

Bektaşilik tarikatının asıl kurucusu sayılan Balım Sultan'ın tarikatı sistemleştirirken ortaya koyduğu bazı yenilikler her iki anlayış arasındaki temel farklardan biri olmuştur. Zira Balım Sultan'ın tarikat içerisine bir yenilik olarak Mücerred (evlenmemiş) dervişler grubu meydana getirmesi şehir Bektaşileri ile köy Bektaşileri arasında fark yaratmıştır.

XVI. yüzyıla kadar Kızılbaşların da bağlı olduğu Bektaşî tekke ve zaviyeleri monolitik bir yapı sergilerken, Babağan kolunun Bektaşîliğe dâhil olmasıyla tarikatın üzerinde değişikliğin olduğu görülmektedir. Çelebilere bağlı olsun ya da olmasın Tahtacılar, Çepniler, Abdallar, Bedreddiniler gibi Kızılbaş topluluklar Kızılbaş adının yanı sıra kendilerine Bektaşî adı verilmesini de kabul ederler. Aleviler (Kızılbaşlar) Hacı Bektaş-ı Veli'nin piriğini kabul etmişler ama kendilerini mücerretliği kabul eden Babağan kolundan ayrı göstermek için Çelebiyan ismini de almışlardır. Babağan kolu ise kendilerini Kızılbaş olarak tanımlamayıp, kendilerini

⁴⁵² Bk. Yalçın Çakmak-İmran Gürtaş, *Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşilik* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 88.

⁴⁵³ Bk. Fuat Bozkurt, *Aleviliğin Toplumsal Boyutları*, 3. Baskı (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1993), 69-70.

⁴⁵⁴ Bk. İpek v.dğr., *Şia'dan Kızılbaşlığa Türklerde Alevilik*, 175-176.

Bektaşî, yol evladı olarak ya da Nazenin tarikatı olarak adlandırılır.⁴⁵⁵ Bu noktada Babağan kolu, Bektaşîlerin diğerk bir kolu olan Çelebilerden ve Alevilerden ayrılmaktadır.

Aziz Yalçın Anadolu Alevilerini; Aleviler, Bektaşî-aleviler ve Bektaşîler olarak üçe ayırarak bunların ortak payda ve ortak devinimin Alevilik olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu farklılık Bektaşîlerin ve Alevilerin bağılı olduğu inanç odakları ve merkezleriyle sınırlıdır. Anadolu'nun güney-doğu ve doğu yörelerinde yaşayanlar Hz. Hüseyin'in soyundan geldiklerine inandıkları bazı aileleri (Seyyid Ocaklarını) kendilerine inanç önderi saymışlardır. Hacı Bektaş'a saygı duyarlar ama onu inanç önderi olarak görmeyen bu kişilere "Alevi" denir. Anadolu'nun diğerk bölgelerinde yaşayan Alevilerin büyük bölümü ise Hacı Bektaş'ı ve onun soyundan geldiğine inandıkları Çelebileri kendilerine inanç önderi sayarlar ve Seyyid Ocaklarını inanç önderi olarak kabul etmezler. Bu kişilere de Bektaşî-aleviler denir. Bir de Bektaşîliğin mücerretlik kolu vardır ki bunlar Sersem Ali Baba'dan başlayarak Hacı Bektaş dergâhına evlenmeden hizmet eden ve Dede Baba unvanını taşıyan Bektaşî babalarına bağılı olan gruptur. Bunlar da kendilerine Bektaşî derler ve Çelebi inanç önderlerini kabul etmezler. Bu gruplar İslam yorum ve uygulamasında Alevi inanç ve değerlerini benimsemelerine rağmen aralarında büyük farklılıklar yoktur. Farklılık bağılı oldukları yer ve ibadetlerle ilgili törensel uygulamalardadır.⁴⁵⁶

Alevilikte Ehl-i Beyt inancına bağılı olarak Pırlığın bu soydan devam etmesine gerektiğine inanılır. Bu yüzden başlarında buldukları Dedeleri "seyyid" olarak görürler. Ancak Bektaşîlikte Ehl-i Beyte büyük önem verilmesine rağmen Baba olarak gördükleri dini liderlerinin "seyyid" olmasına gerek yoktur. Bu yolun erkânını bilen, bu yolun gerekliliklerini hakkıyla yerine getiren kişi Pir olabilir.

Her iki grup da Hacı Bektaşî Veli'yi sevip saymalarına rağmen, Alevilerin çoğu Bektaşî Babağanlara değil de peygamber soyundan geldiklerine inandıkları ocaklara (Çelebiyan) bağılıdır. Bektaşîler tarikat olduğu için bu yola girmek isteyen herkes ikrar getirerek, intisap edip belirli kaidelere uyararak ve bir babadan nasip alarak Bektaşî olabilir. Ancak Alevilikte Hz. Ali'nin soyuna bağılı olduklarını

⁴⁵⁵ Bk. Yaman, *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*, 105-106.

⁴⁵⁶ Bk. Yalçın, *Bektaşî Alevilik*, 187-188.

kabul ettikleri için ancak annesi babası Alevi olan kişi Alevi olabilir.⁴⁵⁷ Bektaşiler pîrleri de olmak üzere İmam Muhammed Bakır'a bağlı olduklarını iddia ederlerken, Aleviler (Kızılbaşlar) ise Altıncı İmam Cafer-i Sadık'a bağlı olduklarını öne sürerler.⁴⁵⁸ Bektaşiliğin sosyal tabanı itibarıyla hepsi birer halk sufisi olan Türkmen babaları iken, Aleviliğin (Kızılbaşlığın) tabanı Türkmen babalarının hitap ettiği Türkmen zümreleridir.⁴⁵⁹ Bektaşiler Osmanlı Devleti tarafından desteklenen bir yapılanma olduğu için resmi (Sünni) inanın daha çok etkisi altında kalmıştır. Mesela törenlerinde sureler ve ayetler okurlar.⁴⁶⁰ Bektaşiler Hanefî mezhebinden daha çok etkilendikleri için Hanefî unsurları daha çok içinde barındırır.⁴⁶¹

Sonuç olarak biz bütün bu süreç içerisinde yaşanan olay ve olguları değerlendirdiğimizde Türklerin İslam'la tanışmaya başladığı ilk dönemden itibaren, özellikle sosyal yaşayış biçimi olarak göçebe ve yarı-göçebe yaşamı benimsemiş olan kitleler arasında İslam'ın yayılışını şehirdeki kitlelerden farklı bir şekilde ilerlediğini gördük. Bu süreçte göçebe kesimde, şehirlerde oluşan Sünni anlayıştan daha farklı bir İslam anlayışı oluşmuştur. Oluşan bu farklılığın neticesi kendisini Alevilik ve Bektaşilik oluşumlarıyla göstermiştir. Şehirde medrese âlimleri etkin olurken, kırsalda ve göçebe kesimde dervişler kendisini göstermiştir. Konumuz açısından kırsal ve göçebe kesimleri ele alırsak biz; dervişlerin İslamlaşma faaliyeti gösterdiği kırsal kesim ve göçebe kesim tabanını Alevi (Kızılbaş) adı altında tanımlamayı, aynı sosyal tabandan gelen ve İslamlaşma faaliyetinde bulunan heterodoks derviş gruplarını da Bektaşilik adı altında tanımlamayı daha doğru görüyoruz. Bu anlamda Aleviler (Kızılbaşlar) din hakkında bilgisi çok az ve yönlendirilmeye daha meyilli olan gruplardır. Bektaşiler ise göçebe kesime göre İslam hakkında daha çok bilgisi olan, tasavvufî öğretilerle yola çıkan ve göçebe kesimi İslamlaştırmayı amaç edinmiş derviş gruplarını temsil etmektedir.

Biz her ne kadar Alevi ve Bektaşiliğin sosyal tabanı ve akidelerindeki benzerlikleri itibarıyla ortak yönünün büyük olduğunu kabul etsek de tarihi süreç

⁴⁵⁷ Bk. Eröz, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*, 78.

⁴⁵⁸ Bk. Haslok, *Bektaşilik Tetkikleri*, 4.

⁴⁵⁹ Bk. Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, 19-20.

⁴⁶⁰ Bk. Mélikoff, *Hacı Bektaş*, 270.

⁴⁶¹ Bk. Sönmez Kutlu, *Orta Asya'da Türkler ve İslam Tasavvuru, Orta Asya'da İslam Temsilden Fobiye*, (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara-Türkistan, 2012), II: 749.

içerisinde Alevilerin sosyal alanda kendi içine bağlı kalıp Sünni etkilere kendini kapatması, gelişen şartlar içinde eski yaşamlarına Bektaşilere oranla daha sıkı sarılması gibi sebeplerle Bektaşilikten ayrıldığını düşünmekteyiz. Aleviler XXI. yüzyıla kadar dışa kapalı toplumlar olarak hayatını idame etmeyi sürdürürlerken, Bektaşiler ise dışa açık yönleriyle Anadolu'dan Balkanlar'a kadar adını duyurmayı başarmıştır. Ve yine Bektaşi kültüründe yazılı kaynaklar ağır basarken, Kızılbaşların ananeleri daha çok şifahi kültüre dayanmaktadır. Bu iki zümrenin ortak geçmişi ve esasları itibariyle birbirinden bağımsız değerlendirilemeyeceği gibi, birbirinden ayırıcı olan unsurları da dikkate alınarak kendine özgü yapı olarak görülmeli ve aynı kategorinin alt ögeleri olarak değerlendirilmelidir. Bu yüzden Alevi ve Bektaşi söylemlerinin tek bir başlık altında aynı terimi ifade eden kelimeler olarak gösterilip, birinin diğeri yerine kullanılmaması gerektiği kanaatindeyiz.

2.4. Musahiplik

Musahip; yol kardeşi, yol arkadaşı, ahiret kardeşliği gibi anlamlara gelir. Alevi-Bektaşi kültüründe inançsal ve toplumsal akrabalığın adı olmuştur. Alevilere göre Musahiplik Muhammed-Ali'den kalmıştır.⁴⁶² Bazı yazarlara göre ise Musahiplik kurumu ilk olarak Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından Mekke'den Medine'ye göç eden Muhacirler ile Medine'nin yerleşik halkı arasında kardeşlik akdi uygulayarak ihdas etmiştir. Alevi-Bektaşi kültüründe Musahiplik ile yol ve düşünce birliği içinde olan iki ailenin sevinçte ve kederde birlik olması amaç edinilir. Nasip alarak toplumun üyesi haline gelen evli çift, musahip olduğu bir başka evli çift ile kardeş olurlar. Musahiplerin namus ve malları hariç her şeyi ortaktır.⁴⁶³ Musahiplik kurumu toplumda yardımlaşma ve dayanışmayı en üst düzeye çıkmasını sağlayarak bir sosyal kontrol mekanizması görevini yapar.⁴⁶⁴

Bireyin toplumun üyesi olmasının ilk şartı olan Musahiplik gibi önemli görülen bir Alevi ögesi Bektaşiliğin Babağan kolunda bulunmamaktadır. Diğer Bektaşi çevrelerinde ise Musahiplik yaygın bir uygulama değildir.⁴⁶⁵ Babağan

⁴⁶² Bu konuda detaylı bilgi için bk. Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, 203 vd.

⁴⁶³ Bk. Eröz, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*, 126.

⁴⁶⁴ Bk. Uçar, *Alevilik-Bektaşilik*, 74.

⁴⁶⁵ Bk. Harun Yıldız, "Alevi/Bektaşi Geleneğinde Musahiplik", *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu I*, Ed. Sempozyum Düzenleme Kurulu (Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi, 2005), 123.

Bektaşileri tarikat olduğu için bu yola girmek isteyen herkes Musahip olmaya gerek olmadan ikrar getirerek, bu yolun kurallarına uyarak Bektaşî olabilir. Ancak Aleviler kendilerini Hz. Ali soyuna bağlı gördüklerinden ancak annesi babası Alevi olan kişi Alevi olabilir ve Musahiplik kavline girerek ikrar getirmiş olurlar.⁴⁶⁶ Bu vesile ile toplumun üyesi haline gelebilirler. Musahibi olmayan toplumun bir üyesi kabul edilmez.

⁴⁶⁶ Bk. Şakir Keçeli, “Bektaşîlik-Alevîlik Arasındaki Farklar-Meydan Evi”, *Uluslararası Bektaşîlik ve Alevîlik Sempozyumu I*, Ed. Sempozyum Düzenleme Kurulu (Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi, 2005), 322.

SONUÇ

Sosyolojik açıdan genelde bir dinin herhangi bir toplum üzerindeki tezahürlerine baktığımızda ortaya çıkan tezahür, kabul ettikleri dinin toplumda algılanması ve kendilerine özgü oluşturdukları dindarlık şeklidir. Bu açıdan baktığımızda Türklerin İslam'la karşılaştıkları andan itibaren İslam'ın, Türkler üzerindeki tezahürü ile kendilerine özgü İslam anlayışı ve dindarlık oluşturmuşlardır. Sosyolojik açıdan farklı toplulukların inanç geçmişi, kültür birikimi ve düşünce dünyasındaki oluşuma bağlı olarak kendine has dini anlayış oluşturması pek tabii görüldüğü üzere, Türklerin de kendilerine has oluşturdukları İslam anlayışına “Türk dindarlığı” ya da “Türk Müslümanlığı” demek yanlış olmaz. Sosyolojik bir vakıa olarak Türkler de İslamlaşma süreci içerisinde eski inanç ve kültürlerinden birçok unsuru dini hayatlarına aktarıp, yaşatmaya devam etmişlerdir.

Türkler tarihleri boyunca geniş coğrafyalarda yaşamışlar, buna bağlı olarak çok çeşitli sosyo-kültürel ve politik hayat çevrelerde son derece renkli bir hayat yaşayarak göçebelikten yerleşik düzene varana kadar değişik yaşam tarzları oluşturmuşlardır. Tarihi geçmişlerinde son derece renkli ve hareketli bir yaşam süren Türklerin sosyo-kültürel çerçeveleri, onların dini tecrübeleri konusunda da farklı anlayışlar benimsemelerine sebep olmuştur. Bu hareketli yapısıyla Türkler, farklı dinler ile karşılaşmış ve sahip oldukları engin hoşgörü anlayışı ile başka dinlerle bir arada yaşamış ya da o dini kabul ederek dini tecrübelerine de renklilik katmıştır. Türklerin evrensel dinlerle temas döneminde İslam'la karşılaşmaları da kaçınılmaz son olmuştur. Türklerin; geleneksel Türk dinindeki Tanrı, Cennet, Cehennem, Ahiret gibi inanışlarını, İslamiyet'te bulunan inanç özellikleriyle benzetmeleri, İslamiyet'i kabul etme sürecini kolaylaştırmıştır. Türklerin büyük çoğunluğunun İslam'dan yana karar kılmasıyla, dini geçmişinde oluşturdukları geleneksel ve milli dinlerinin yanı sıra kabul ettikleri diğer dinleri terk etmişlerdir.

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanların fetih hareketleri ile İslam yayılma imkânı bulmuştur. Uzun bir temas döneminden sonra X. yüzyıldan itibaren İslamiyet Türkler arasında topluca ihtidalara imkân veren bir süreci oluşturmuştur. Diğer dinlerin belirli ölçüde Türk gruplarına ulaşmayı başardığı bir ortamda İslamiyet yerleşik halkın yanı sıra göçebe yaşayan Türk gruplarına da ulaşmayı

başararak hâkim din hüviyetini kazanmıştır. Geniş ve dinamik bir hayatı benimseyen Türklerin İslamiyet’i kabul etmesini müteakip istikrarlı siyasi oluşumları da gerçekleştirmeye başarmışlardır. İslam’la bütünleşmeyi başaran Türkler istikrarda o kadar başarılı olmuşlardır ki, XI. yüzyıldan sonra İslam dünyasında çökmekte olan İslam egemenliğini yeniden tesis ederek, İslamiyet’in bir numaralı temsilcileri ve savunucuları olmuşlardır.

Türklerin İslam’ı kabul edişi ve benimseyişi geçmiş yaşantıları ile şekillenmiş bilinç yapılarına ek olarak o dönemde şekillenmiş ve kalıplaşmış olan Sünnilik, Şiilik, Sufilik gibi formlar altında gerçekleşmiştir. Türklerin Müslüman olma sürecinde sufilik dediğimiz tarikat ve tasavvuf hareketleri etkin rol oynamıştır. Ayrıca oluşturdukları İslam anlayışında Ehl-i Beyt sevgisi önemli bir yer tutmuştur. Müslüman Türk devletlerinin çoğunluğu İslamiyet’i kendilerine sevdiren Abbasîlerin izinden giderek Sünnilik ve Hanefiliği resmi dini politikalarında hâkim dini form haline getirmişlerdir. Bununla birlikte Müslüman Türklerin İslami anlayışında ve yaşayışında eski Türk dini ve gelenekleri İslami renge bürünerek bir alt kültür olarak yaşatılmaya devam etmiştir. Bu alt kültür özellikle göçebe ve yarı göçebelerin halk dindarlığında kendini daha çok göstermiştir. İslamiyet’in etkisiyle Türklerde yerleşik hayata geçme süreci hızlanırken, göçebe kalmayı tercih eden kesim arasında İslamiyet daha yüzeysel kalmıştır. Türklerde İslamiyet; Sünni-Hanefi çizginin hâkim olduğu resmi dindarlığın yanında, göçebe-yarı göçebe yaşayan Türklerin benimsediği geleneksel halk dindarlığı ile yan yana iki ayrı dindarlık anlayışı ile yaşatılmıştır.

Türklerin İslam dünyasında edindiği başarıların akabinde başka yurtları ele geçirerek İslam’ı yayma arzusu ve buna ek olarak doğudan gelen Moğol istilaları sebebiyle Anadolu’yu yurt edinip, İslamlaştırma imkânı bulmuşlardır. XI. ve XIII. yüzyıllar arasında Anadolu’yu yurt haline getirmeleri ile İslamlaştırmaları bir arada gerçekleşmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti ve sonrasında kurulan Osmanlı Devleti resmi olarak Sünni-Hanefî mezhebini uygulamış bunun yanında göçebe-yarı göçebe yaşayan ve geleneksel halk İslam’ını benimseyen tebaasına karşı hoşgörüle yaklaşmışlardır. Türklerin İslamlaşma sürecinde önemli rol oynayan tasavvufi oluşumlar, Moğol istilası önünden kaçıp Anadolu’ya gelen Türkler üzerinde de aynı şekilde etkili olmaya devam etmiştir. Melamilik, Batnilik, Hurufilik gibi sufi

grupların yanında Haydarilik, Vefailik, Yeseviliğe bağlı sufiler ile fütüvvet anlayışına bağlı olarak kurulan Ahilik Anadolu'nun İslamlaşmasında etkin olmuşlardır. Bu grupların en çok tesir ettiği kesimler göçebe ve yarı göçebe zümreler olmuştur. Göçebe-yarı göçebe gibi zor hayat şartlarında yaşayan Türkler düzenli ibadet isteyen, kendileri açısından anlaşılması kolay olmayan öğretiler yerine, Türk sufilerin geliştirdiği onların kolayca anlayabileceği, zorlu hayat şartlarında yerine getirebileceği basitleştirilmiş kurallara dayanan hurafelerle işlenmiş tasavvuf görüşü ile yoğrulmuş mistik İslam anlayışını benimsemeyi tercih etmişlerdir. Sünni anlayıştan daha farklı bir İslam anlayışı benimseyen bu sufi gruplara ve onların hitap edip etkilediği kırsal ve göçebe kesime gayri Sünni diğer adıyla “heterodoks” gruplar da denmiştir.

Heterodoks tasavvufi çevreler belirli bir dönemde Abdalan-i Rum olarak anılmaya başladılar. Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinden gelen bu sufi çevreler Anadolu'nun belirli yerlerine yerleşerek zaviyeler açmış ve orada bulunan halkın İslamlaşmasına şekil vermiştir. Bu dönemde Anadolu'ya gelenlerden biri de Hacı Bektaş-i Veli'dir. Ahmet Yesevi'ye bağlı olduğu ileri sürülen Hacı Bektaş, aldığı icazetname ile Anadolu'ya gelmiş ve yerleşmiştir. Kendisi gibi sufi gruplarla ilişkisi olduğu öne sürülen Hacı Bektaş, Vefai şeyhi ve Babai hareketinin önderi olan Baba İlyas ile de görüşmüştür. Aralarında halifelik ilişkisi olmasa bile benzer sufi anlayışına sahip oldukları için aralarında yakın ilişki olduğu muhakkaktır. Ancak bu dostluğa rağmen Hacı Bektaş Babai hareketine katılmamış, bunun yerine daha sakin olaylardan uzak olan Suluca Karahöyük'e yerleşmiştir. İrşat faaliyetlerini buradan yürütmeye çalışmış ve Anadolu'nun sosyo-ekonomik, siyasi buhranları içinde olan halka el uzatmıştır. Anadolu'nun belirli bölgelerindeki halkı çevresine toplamayı başaran Hacı Bektaş'ın adı asıl olarak ölümünden sonra önem kazanmıştır. Abdalan-ı Rum'dan sayılan Abdal Musa gibi şahsiyetler Anadolu'nun çeşitli yerlerine ve yeni fethedilen yerlere zaviyeler açarak Hacı Bektaş'ın ismini duyurmuşlardır. Fetihler sırasında Osmanlı Devleti kurucuları ile yakın ilişkiler kuran Abdalan-ı Rum'un etkisiyle Hacı Bektaş'ın ismi ve öğretileri önem kazanmaya başlamıştır. Osmanlı'nın Hacı Bektaş'ı Yeniçeri Ocağının piri olarak addetmesi ile Hacı Bektaş'ın adı ve öğretileri daha çok ün kazanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde resmi olarak Sünni çizgi takip edilirken, kırsalda yaşayan ve göçebe yaşam tarzını benimseyen Türkmenler arasında gayr-i Sünni İslam anlayışı benimsenmiştir. Resmîyette kabul edilen Sünni İslam, devlet eliyle desteklenmiş, medreselerde kitabi din üzerine kurularak uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak kırsal da ve yaylarda göçebe yaşayan halk bu eğitimden mahrum kalarak sufi grupların yaşam şekillerine paralel olarak onlara sunduğu gayri Sünni İslam anlayışını benimsemişlerdir. Sosyo-ekonomik ve siyasi nedenlerin yanı sıra şehirli ve göçebe kesim arasında benimsenen İslam anlayıştaki farklılıklar nedeniyle Devlet ile göçebe kesimin arası açılmıştır. Göçebe ve kırsalda yaşayan Türkmen zümreleri tepkisini belirli dönemlerde isyanlar gerçekleştirerek göstermiştir. Bu durumu fırsat bilen Safevi Devleti, Osmanlı'ya karşı başarı elde etmek için bu heterodoks grupları kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Nitekim başarılı da olmuştur. Safevilerin taraftarı olan bu kişiler “Kızılbaş” adıyla anılmışlardır. Osmanlı Devleti kendisine karşı gördüğü göçebe-yarı göçebe kesiminin kullandığı Kızılbaş ismini “rafızı”, “zındık” gibi kötü anlam ifade eden anlamlarda kullanmıştır.

Osmanlı, kendi tebaasından olan heterodoks Kızılbaşların Safeviler'den yana olduğunu görünce önlem alma gereği duymuştur. Safevi propagandasına maruz kalan Heterodoks Türkmen kitleler olan Kızılbaşlar ve sufi gruplarını kontrol altında tutmak için, hem önlem almak isteği gruplarla aynı sosyal çevreye mensup olan hem de kendileriyle yakın ilişki içinde bulunduğu Bektaşiliği destekleyerek âdeta meşrulaştırmışlardır. Osmanlı Bektaşî tarikatını ile heterodoks grupları merkezi denetim altında tutmayı hedeflerken tam tersi bir durum gerçekleşmiştir. Bektaşiler kendileri gibi aynı sosyal çevrenin mensup olan Kızılbaşlardan etkilenmiştir. Alevi ocaklarının hemen hemen tamamının Hacı Bektaş Veli'yi benimsemeleri ve saygı duymaları bu durumla ilgilidir. Heterodoks kabul edilen Alevi ve Bektaşiler arasında oluşan etkileşim sonucu çoğu inanç, ibadet ve ritüelleri itibariyle de ortak noktalar oluşturmuşlardır.

Zaten ortak geçmişe sahip olan ve aynı sosyal tabandan gelen iki kesimde Osmanlı'nın kabul ettiği Sünni İslam'dan daha farklı İslam anlayışına sahip olmuşlardır. Her ne kadar ortak yanları itibariyle birbirine benzetilse de Bektaşiler Osmanlı Devleti tarafından desteklenerek Kızılbaşlardan daha çok merkezi denetim

ekseninde kalmışlardır. Kızılbaşlar ise Osmanlı ile arasındaki gergin ilişkilerden sonra merkezi denetimden uzak bölgelere yerleşerek içine kapalı toplum haline bürünmüştür. Bektaşî olarak ele aldığımız Babağan kolu Kızılbaşlarla aralarında farklılık oluşacak esaslar getirmişlerdir. Ve yine kendilerine Bektaşî çatısı altında değerlendiren Çelebiyan kolu ise Kızılbaşlar ile bütünleşerek birçok konuda ortak erkân ve esasları benimsemişlerdir. Kızılbaş ocaklarının birçoğuna Bektaşîlerin Çelebiyan kolunun ataması ile dede tayini gerçekleşmiştir. Ancak bir süre sonra bu atama yerine dedelik babadan oğula geçerek devam etmiştir. Babağanlar Balkanlarda etkin olurken, Bektaşîlerin Çelebiyan kolu ile Aleviler Anadolu'da etkin olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Ahmedova, Zamira. *Türkler Arasında İslamiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*. 3. Basım. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1979.
- Altınay, Ramazan. *Emevilerde Günlük Yaşam*. 1. Basım. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Altınok, Baki Yaşa. *Alevilik, Hacı Bektaş Veli-Bektaşilik*. 8. Baskı. Ankara: Helke Yayıncılık, 2017.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi II (Hulefa-i Raşidin Dönemi)*. 6. Basım. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.
- Âşıkpaşazâde. *Âşıkpaşazâde Tarihi*. İstanbul Matbaası, h. 1332.
- Aycan, İrfan-Söylemez, M. Mahfuz-Erkoçluoğlu, F.-Altınay, Ramazan. *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*. 2. Basım. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Azamat, Nihat. "Kalenderiyye". *TDV Ansiklopedisi*. 24: 253-256. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2001.
- Azar, Birol. "Benzerlikler ve Farklılıklar Ekseninde Alevi-Bektaşî İnançları Üzerine Bir Değerlendirme". *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10:2 (2005): 81-87.
- Ballı, Hasan Hüseyin. "Hurufilik Nedir?". *E- Makalat Mezhep Araştırmaları* 4:2 (2011): 31-48.
- Bardakçı, Cemal. *Alevilik, Ahilik, Bektaşilik*. 5. Baskı. İstanbul: Postiga Yayınları, 2012.
- Barkan, Ömer Lütfi. *Kolonizatör Türk Dervişleri*. İstanbul: Hamle Yayınları, 1993.
- Barthold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Bozkuş, Metin. "Türklerin İslamiyet'i Kabulü ve Aleviliğin Türkler Arasında Yayılması". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1998): 409-418.
- Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. 1.Baskı. İstanbul: E Yayınları, 1979.

- Cebecioglu, Ethem. *Tasavvuf Terimler ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto Yayınları, 2014.
- Çağatay, Neşet. *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1974.
- Çakmak, Yalçın-Gürtaş, İmran. *Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşilik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Çeşmeli, İbrahim. “Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültürler, Ritüeller ve İkonografi (M.S. 8.Yüzyıla Kadar)”. *Art-Sanat Dergisi* 3 (2015): 45-96.
- Çetinoğlu, Mustafa. *Safeviler ve Kızılbaş Türkler*. İstanbul: Kamer Yayınları, 2016.
- Çubukçu, İbrahim Agah. *Türk İslam Kültürü Üzerine Araştırmalar ve Görüşler*. Ankara; A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1987.
- Dalkıran, Sayın. “Alevi Kimliği ve Anadolu Aleviliği Üzerine Bir Deneme”. *Ekev Akademi Dergisi* 10 (2002): 95-117.
- Dierl, Anton Josef. *Geschichte und Lehre des anatolischen Alevismus-Bektaşismus (Anadolu Aleviliği)*. Çev. Fahrettin Yiğit. İstanbul: Ant Yayınları, 1991.
- Eliade, Mircea. *Şamanizm İlk Esrime Teknikler*. (Çev. İsmet Birkan. 1. Baskı. Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1999.
- Eraslan, Kemal. “Ahmet Yesevi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2: 159-161. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Eröz, Mehmet *Türkiye’de Alevilik-Bektaşilik*. 3. Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınlar, 2014.
- Ersal, Mehmet. *Alevi- Bektaşi İnanç Sisteminde Hiyerarşik Yapı: Çubuk Havzası Aleviliği Örneği*. Doktora Tezi, İzmir, 2013.
- Esin, Emel. *İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- Faroqhi, Suraya. *Anadolu’da Bektaşilik*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2011.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Türkiye’de Alevilik, Bektaşilik*. 5. Baskı. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Hurufilik Metinleri Kataloğu*. Ankara: TTK Yayınları, 1973.

- Gölpınarlı, Abdulkaki. *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2005.
- Gölpınarlı, Abdulkaki. *Vilayet-Name, Menakıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli*. Neş. Abdulkaki Gölpınarlı. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2017.
- Günay, Ünver-Güngör Harun. *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarih*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018.
- Hacı Bektaş-ı Veli. *Makalat*. Haz. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, Ali Öztürk. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Haslok, F. S. *Bektaşilik Tetkikleri*. Çev. Ragıp Hulusi, 2. Baskı. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.
- İbn Fadlan. *Seyahatnamesi ve Ekleri*. Çev. Ramazan Şeşen. 1. Baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.
- İnan, Abdulkadir. *Eski Türk Dini Tarihi*. 1. Basım. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- İnan, Abdulkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. 3. Baskı. Ankara: TTK Basımevi, 1986.
- İpek, Yasin-Atalay, Ender-Serdar, Murat-Işık, Harun. *Şia'dan Kızılbaşlığa Türklerde Alevilik*, 2. Baskı. İstanbul: Ekim Yayınevi, 2014.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Dünyası El Kitabı*. 2. Baskı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. 41. Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.
- Kaplan, Doğan. *Fuat Köprülü'ye Göre Anadolu Aleviliği*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2002.
- Kaplan, Doğan. *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*. 3. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Kaya, Abdullah. "Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme". *Ekev Akademi Dergisi* 18:59 (2014): 211-232.
- Kaygusuz, İsmail. *Alevilik, İnanç, Kültür, Siyaset Tarihi ve Uluları*. 1. Baskı. İstanbul: Alev Yayınları, 1995.
- Keçeli, Şakir. "Alevi/Bektaşî Geleneğinde Musahiplik". *Uluslararası Bektaşîlik ve Alevilik Sempozyumu I*. Ed. Sempozyum Düzenleme Kurulu. 322-336. Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi, 2005, 123.

- Kılıç, Filiz-Tok, Turgut-Kökel, Coşkun-Bülbül, Tuncay. *Horasan'dan Anadolu'ya Alevilik-Bektaşilik ve Denizli Oğuz Yerleşimine Genel Bakış*. Ankara: G.Ü. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2007.
- Kılıç, Mustafa Cemil. *Yükselen Alevilik*. 5. Baskı. İstanbul: Kamer Yayınları, 2016.
- Koca, Salim. "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat". *Türkler* 3 (2002): 15-37.
- Kollektif. "Şamanlık". *Dinler Tarihi Ansiklopedisi Eski Dinler/Şamanizm ve Musevilik*. 1: 28-39. İstanbul: Ansiklopedi Yayınları, 1999.
- Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. 1. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- Kutlu, Sönmez. *Alevilik Bektaşilik Yazıları, Aleviliğin Yazılı Kaynakları. Buyruk, Tezkire-i Şeyh Safi*. 1. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez. "Orta Asya'da Türkler ve İslam Tasavvuru, Orta Asya'da İslam-Temsilde Fobiye". *Ahmet Yesevi Üniversitesi* 2 (2012): 738.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Süreçlerinde Mürcie ve Tesirleri*. 3. Baskı (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010).
- Küçük, Abdurrahman-Tümer, Günay-Küçük, Mehmet Alparslan. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Küçük, Abdurrahman-Küçük, Mehmet Alparslan. *Türkistan'dan Türkiye'ye Alevilik-Bektaşilik*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Mélikoff, Irénée. *Hacı Bektaş, Efsaneden Gerçeğe*. Çev. Turan Alptekin. 7. Baskı. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2010.
- Mélikoff, Irénée. *Uyur İdik Uyardılar.*, 3. Baskı. İstanbul: Demos Yayınları, 2011.
- Meşkur, Cevat. *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*. Çev. Mehmet Mahfuz Söylemez, Mehmet Ümit, Cemil Hakyemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Noyan, Bedri. *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*. Ankara: Ardıç Yayınları, 1998.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Alevi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Babailer İsyanı*. 2. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Bektaşilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5: 373-379. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Ocak, Ahmet Yaşar. “Hacı Bektaş-i Veli”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 14: 455-458. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik: Kalenderilik (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: TTK Yayınları, 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler, Türkiye ve İslam*. 15. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. 1. Basım. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Ortaylı, İlber. “Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 6 (1995): 281-287.
- Öz, Mustafa. *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi*. 3. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Öz, Mustafa. “Ehl-i Beyt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 498-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. “Alevilik-Bektaşilik ve Ahilik İlişkisi-Fütüvvetnamelere Göre”. *İslamiyat Alevilik Özel Sayısı* (2003): 1-20.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı (XI-XIII. Asırlar)*. 3.Baskı. İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2016.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. 8. Baskı. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Sezgin, Abdulkadir. *Sosyolojik Açıdan Alevilik Bektaşilik*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Sunar, Cavit. *Melamilik ve Bektaşilik*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1975.
- Şahin, İlhan. “Ahi Evran”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 1: 529-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Şehristani. *Milel ve Nihal*. Çev. Mehmet Öz. 2. Bakı. İstanbul: Litera Yayınları, 2011.
- Şeker, Mehmet. *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*. 2. Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı- Destanları*. 6. Baskı. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2016.

- Teber, Ömer Faruk. “Osmanlı Belgelerinde Alevilik İçin Kullanılan Dini Siyasi Tanımlamalar”, *Dini Araştırmalar* 10:28 (Mayıs-Ağustos 2007): 19-38.
- Tohçalan, Manghol-un Niuça *Moğolların Gizli Tarihi*. Trc. Ahmet Temir. 2. Baskı. Ankara: TTK Basımevi, 1986.
- Tokalak, İsmail. *Ahilik, Bektaşilik, Alevilik ve Mevleviliğin Kökenleri*. 1.Baskı. İstanbul: Doğu Kitapevi, 2017.
- Tunç, Zekiye. *Şamanizm Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2007.
- Turan, Ahmet- Yıldız, Harun. “Tarihten Günümüze Anadolu Aleviliği”. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26:26-27 (2008): 11-24.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*. 27. Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018.
- Uçar, Ramazan. *Alevilik-Bektaşilik*. 2. Baskı. Ankara: Berikan Yayınevi, 2012.
- Uğurlu, Serdar. “Eski Türklerin Dini”. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12:12 (2012): 323-335.
- Uludağ, Süleyman. “Fütüvvet”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 13: 259-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ulusoy, Celalettin. *Hünkâr Hacı Bektaş Veli ve Alevi Bektaşi Yolu*. 2. Baskı. Hacı Bektaş, 1986.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Anadolu'nun Dini Sosyal Tarihi*. Haz. Ahmet Taşğın. 1. Baskı. Ankara: Kalan Yayınları, 2003.
- Ülken, Hilmi Ziya. “Anadolu Örf ve Adetlerine Eski Kültürlerin İzleri”. *AÜİF Dergisi* 17:1 (1965): 1-28.
- Üzüm, İlyas. “Kızılbaş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 546-257. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Üzüm, İlyas. *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*. 4. Baskı. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Yalçın, Aziz. *Hacı Bektaş Veli ve Bektaşi Alevilik*. İstanbul: Derin Yayınları, 2007.
- Yaman, Ali. *Alevilik ile Kızılbaşlık Tarihi*. 2. Baskı. İstanbul, Nokta Kitap, 2012.
- Yazıcı, Mehmet. *Alevilik, Alevi Değişlerinin ve Gülbanglarının Sosyolojik Analizi*. 2.Baskı. İstanbul: Çıra Yayınları, 2014.

- Yazıcı, Nesimi. *İlk-Türk Müslüman Devletleri Tarihi*, Ankara: AÜİF Yayınları, 1992.
- Yıldız, Harun. “Alevi/Bektaşî Geleneğinde Musahiplik”. *Uluslararası Bektaşîlik ve Alevilik Sempozyumu I*. Ed. Sempozyum Düzenleme Kurulu. 123-132. Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi, 2005, 123.
- Yörükan, Yusuf Ziya. *Anadolu’da Aleviler ve Tahtacılar*. Haz. Turhan Yörükan. 4. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

Öz Geçmiş

Hafize Büyükçelebi 27 Mayıs 1990 yılında Ankara’da dünyaya gelmiştir. İlk ve Ortaöğretimini Ankara’nın Haymana ilçesinde tamamlayarak 2007 yılında Haymana İmam Hatip Lisesinden mezun olmuştur. Kendisi, bir din görevlisi olan babasının izinden giderek 2009 yılında Erciyes İlahiyat Fakültesini kazanmış ve buradan da 2014 yılında mezun olmuştur. Aynı sene Necmettin Erbakan Üniversitesine İslam Mezhepleri Tarihi alanında Yüksek Lisans öğrencisi olarak kabul edilmiştir. 2015 Şubat ayında Ankara’ya Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak atanmıştır. Hala Ankara’da öğretmenlik yapan Hafize Büyükçelebi evli ve bir kız çocuğu annesidir.